

Suleyman Demirel
University Bulletin:

PEDAGOGY AND TEACHING METHODS &

ISSN 2709-264X (online)
Continues ISSN 2415-8135

Сүлейман Демирел атындағы Университетінің
ХАБАРШЫСЫ

BULLETIN
of Suleyman Demirel University

ВЕСТНИК
Университета имени Сулеймана Демиреля

ПЕАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ
PEDAGOGY AND TEACHING METHODS
ПЕДАГОГИКА И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ

Vol 59 №2/2022

2006 жылдан бастап «Сүлейман Демирел атындағы университетінің
хабаршысы» ішінара жалғасуда

Continues partially «Suleyman Demirel University Bulletin » since 2006

Продолжает частично «Вестник университета имени Сулеймана
Демиреля» с 2006 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза год

Қаскелең / Kaskelen / Каскелен

2022

© Suleyman Demirel University

Бас редактор

Смакова К., PhD, қауымд.проф., Suleyman Demirel University, Қазақстан

Техникалық редактор

Абдусаддық Д., Ғылым департаментінің маманы, Suleyman Demirel University, Қазақстан

Редакциялық алқа:

Бекенова Г.	PhD, қауымд. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Дәулетқұлова А.	Педагогика ғылымдарының кандидаты, қаумд. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Доганай Я.	PhD, Банги университетінің аға оқытушысы (Орталық Африка Республикасы)
Егоров С.	PhD, ассист. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Ерхожина Ш.	Педагогика ғылымдарының кандидаты, ассист. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Есжанов Т.	PhD, қаумд. проф., Сүлейман Демирел атындағы университетінің профессоры (Қазақстан)
Жұмақаева Б.	Педагогика ғылымдарының кандидаты, Сүлейман Демирел атындағы университетінің профессоры (Қазақстан)
Қасымова Г.	Педагогика ғылымдарының докторы, Сүлейман Демирел атындағы университеті профессоры (Қазақстан)
Лукашова С.	МА, аға оқытушы Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Мирзоева Л.	Филология ғылымдарының докторы, Сүлейман Демирел атындағы университетінің профессоры (Қазақстан)
Наташа Б. М.	PhD, Приштина университеті (Косово)
Нури Б.	PhD, ассист. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)
Ордабекова Х.	PhD, Сүлейман Демирел атындағы университеті профессоры (Қазақстан)
Төлепова С.	PhD, ассист. проф., Сүлейман Демирел атындағы университеті (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: Алматы облысы, Қарасай районы
040900, Қаскелең қаласы, Абылай хан көшесі 1/1

*e-mail: diana.abdusaddyk@sdu.edu.kz

Сүлеймен Демирель атындағы Университетінің хабаршысы: педагогика және оқыту әдістемесі

ISSN 2709-264X (online)

Қазақстан Республикасының Мәдениет және апарат министрлігімен тіркеген
07.04.2021, №КЗ46VPY00034121 қайта есепке қою туралы куәлігі

Сүлеймен Демирель атындағы Университеті

Сайт: <https://journals.sdu.edu.kz/>

Editor-in-chief

Smakova K., PhD, associate professor, Suleyman Demirel University, Kazakhstan

Technical editor

Abdusaddyk D., Science department specialist, Suleyman Demirel University,
Kazakhstan

Editorial board:

- Bekenova G.** PhD, associate professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Dauletkulova A.** Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Doganay Y.** PhD, senior lecturer at BANGUI University (Central African Republic)
- Erhozhina Sh.** Candidate of Pedagogical Sciences, assistant professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Kassymova G.** Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Lukashova S.** MA, Senior Lecturer, Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Mirzoeva L.** Doctor of philology, professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Nataša B. M.** PhD, University of Priština - Kosovska Mitrovica (Kosovo)
- Nuri B.** PhD, Assistant professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Ordabekova H.** PhD, professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Yegorov S.** PhD, assistant professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Yechshzhanov T.** PhD, associate professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Tulepova S.** PhD, assistant professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)
- Zhumakayeva B.** Candidate of Pedagogical Sciences, Professor of Suleyman Demirel University (Kazakhstan)

Address of the editorial office: Almaty region, Karasai district.

040900, city of Kaskelen, st. Abylai Khan 1/1

*e-mail: diana.abdusaddyk@sdu.edu.kz

Suleyman Demirel University Bulletin: Pedagogy and Teaching Methods
ISSN 2709-264X (online)

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan

Certificate of re-registration №KZ46VPY00034121 from 07.04.2021

Suleyman Demirel University

Site: <https://journals.sdu.edu.kz/>

Главный редактор

Смакова К., PhD, ассоц. проф., Suleyman Demirel University, Казахстан

Технический редактор

Абдусаддык Д., специалист департамента Науки, Suleyman Demirel University, Казахстан

Редакционная коллегия:

Бекенова Г.	PhD, ассоц. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Даулеткулова А.	Кандидат педагогических наук, ассоц. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Доганай Я.	PhD, старший преподаватель Университета Банги (Орталық Африка Республикасы)
Егоров С.	PhD, ассист. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Ерхожина Ш.	Кандидат педагогических наук, ассист. проф. университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Есжанов Т.	PhD, каумд. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Жумакаева Б.	Кандидат педагогических наук, профессор университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Касымова Г.	Доктор педагогических наук, профессор университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Лукашова С.	МА, старший преподаватель университета имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Мирзоева Л.	Доктор филологии, профессор, университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Наташа Б. М.	PhD, Приштинский университет (Косово)
Нури Б.	PhD, ассист. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Ордабекова Х.	PhD, профессор, университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)
Тулупова С.	PhD, ассист. проф., университет имени Сулеймана Демиреля (Казахстан)

Адрес редакции: Алматинская область, район Карасай
040900, город Каскелен, ул. Абылай хана 1/1
*e-mail: diana.abdusaddyk@sdu.edu.kz

Вестник Университета имени Сулеймана Демиреля: педагогика педагогика и методы обучения

ISSN 2709-264X (online)

Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан

Свидетельство о переучета №KZ46VPY00034121 от 07.04.2021

Университет имени Сулеймана Демиреля

Сайт: <https://journals.sdu.edu.kz/>

МАЗМҰНЫ / CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Zh. Khanafiya.</i> Студенттердің дене тәрбиесінде инновациялық әдістерді жүзеге арттыру.....	6
<i>М. М. Мейрханқызы.</i> “Педагогикалық дискурс” ұғымының теориялық негіздері.....	17
<i>С. А. Сырғабекова.</i> Сөздің ауыспалы мағынасын оқытудың тиімді әдіс-тәсілдері.....	27
<i>М. Б. Байымбетова, Дж. А. Құрбанбаев.</i> Modality category in the english language.....	34
<i>Ж. Мамырбаева.</i> Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың оқу танымын арттыратын мәтіндерді қолдану.....	45
<i>Г. Батешова.</i> Қазақ тілін оқытуда жағдаяттық тапсырмалар арқылы оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыру	51
<i>Д. Н. Сайтбеков.</i> 14-15 жастағы оқушылардың психоэмоционалды және физикалық жағдайындағы дене белсенділігі.....	59
<i>Д. А. Толгенова.</i> Оқушыларды отаншылдық рухта тәрбиелеудегі қазақ батырлар жырының рөлі.....	74

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

PEDAGOGY AND TEACHING METHODS

FTAMP 77.03.05

DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v58i1.831>

Н.Д. Сайтбеков¹, М. Абдрахманов¹, Ж. Ханафия^{1*}, А.Д. Сайтбекова², Г.М. Аянова³

¹Сүлейман Демирель Университеті, Қаскелең, Қазақстан

²“Айгерім” клиникасы, Ақтөбе, Қазақстан

³Алтын ауыл мектебі, Қаскелең, Қазақстан

*e-mail: zhanbolat.khanafiya@sdu.edu.kz

СТУДЕНТТЕРДІҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРДІ ЖҮЗЕГЕ АРТТЫРУ

Аңдатпа. Осы мақалада білім алушылардың дене тәрбиесі сабағындағы инновациялық тәсілдерді зерттеудің алдын ала жоспарлауға алынған нәтижесі ұсынылды. Сабақтың теориялық негіздерін анализ жасау үдерістегі жаңа инновацияларды магистратура кезіндегі жұмысының зерттеудің нәтижесі демек тақырыб бойынша тәжірибе зерттеулерге жаңа табысты жоспарлық көзін көздейді. Дене тәрбиесіндегі спорттағы технологияны зерттеудің кезіндегі анықталған нәтижелер білім алушылардың дене тәрбиесіндегі дамытуын арттыруына талыпныстығын жетілдіреді. Келешек білім алушылардың дайындық деңгейі келесіндей жағдайлармен анықталды. Технологиялар арасында демек денсаулық сақтау және спорттың бір түріне негізделген түрлері қолданылады. 1,2 курс студенттерінің жартысынан кемі инновациялық технологияларды меңгермейді және әлде қайда педагогикалық рефлексия өткізбейді. Студенттердің көпшілігі сабақтарда технологиялар қолданылмайды деп санайды; олармен әдістемелік семинарлар өткізілмейді; инновациялық орта құрылмаған. Мұндай жағдайдың себептері материалдық-техникалық базаның нашарлығы мен оқытушылардың әдістемелік дайындығының жеткіліксіздігі болып табылады.

Түйін сөздер: студент білім алушылардың дене тәрбиесі мен спорт, инновациялық технологиялар, жаттығу сабақ өткізу.

Kіpіcne

Қазақстан Республикасының жоғарғы педагогикалық білім беру тұжырымдаманың кәсіби жаңа болашақ маман дайындау үшін бағыты көзделген. Қазіргі таңда білім берудің жүйесіндегі жаңаша өзгерістердің енгізілуінде. Демек, жоғары оқу орнында болашақ жас маман негізін дайындауда аса күрделі мәселелерді шешу қажеттілігі іске асырылды. Оқыту процесіне жаңашалықпен қарау-бүгінгі күннің талабы деп айтуға болады. Оқыту үрдісінің компоненттеріне органикалық байланыста қарастырылуы тиіс. Сондайақ компоненттердің бірі-форма. Дене шынықтыру сабағы күйінде жүргізіледі, дегенмен өзінше ерекшеліктерінің айырмашылығы анық. Дене шынықтыру сабағы кезінде инновациялық тәсілдері жүзеге асыру, негізгі мақсатқа бағыттау-бүгінгі күннің талабы.

Жоғары оқу орындарындағы дене шынықтыру сабақты жүргізуде білім алушылардың мүмкіншілігі сабақ барысында орындалатын жаттығулардың ауыр-жеңілділігі және оларды сабақ бөлімдерінде орналастыру ерекшеліктері ескеріле бермейді. Дене тәрбиесі сабағында педагогика, психология, анатомия, физиология, гигиена, этика, эстетика, т.б. ғылымдардың талаптары біртұтастықта қарастырылмайды. Жоғарыдағы мәселелерге байланысты зерттеу тақырыбы осылай алынды.

Инновация негізі латынша сөзден аударып анықтағанда жаңалықтарды енгізу ұғымын айту деуге болады. Демек инновациялы оқытуды деген-жаңалықтарды айқын көздеу, игеруге, меңгеру және өмірде қолдануды ендіру. Осы негізгі жаңалықты жүйесінің қайталанып оралуы және өзгерістерге ену қайтадан қайталануы кезінде қайта туындаған проблемалар. Дегенмен, «Инновация» -ол нақты алға қойылған мақсатқа жетуде ойға түрткі болып алынған нәтижесі[1].

Жоғары оқудың орындарына оқуға түсуші білім алушы мектеп бітірушінің дене тәрбиесінің дайындығының проблемасы көптен күн тәртібінен түспеуіне келеді. Себебі, оқу процесіндегі құрылымы, мазмұны мен пайдалылығы сол қыздар мен жігіттердің дене тәрбиесі дайындығының үдерісіне байланысты деп білеміз. Еліміздегі кез –келген әртүрлі аймақтарында жүргізілген көпшілік зерттеулері (Б. Я. Бондаревский, 1986; В.Н. Нестеров, 1980; К.К. Кардялис, 1984; Н.П. Тамашаускас, 1984 және т.б.) жоғары оқу орындарына түсушілердің дене тәрбиесі дайындығы жеткіліксіз дәрежеде екенін атап айтады. Қазақстан жағдайында өткізілген көптеген зерттеулер де осы проблемаға және оны шешу тәсілдеріне, жолдары мен әдістеріне арналған

(Н.П.Куличенко, 1980; Н.Е.Манаков, 1988; Г.Д.Иванов, 1973, 1995; А.Р.Жамалов, 1972; О.А. Маркианов, 1985 ж.ж.) мектеп және жоғары оқу орындарындағы дене тәрбиесі бойынша нормативтік негізіне ГТО кешені алынған бірізділік өзара байланысы мен талаптарының болғаны лайықты деп санайды, ал кейбіреулері (Г.А. Пастушенко, 1973; К.Д. Черносвитов, 1958; Н.А. Третьяков, 1988) мәселені шешудің жолы дене тәрбиесінің қосымша сабақтан тыс түрлерінде деп есептейді, енді үшінші біруелері (В.Б. Секрневичене, 1973; П.Г.Теренденко, 1988) сабақтан әдістемелік құрылымын жетілдіруде-қозғатушы тығыздығын арттыруда, дене тәрбиесі жаттығулары сабақтарында айналымы әдісті қолдануда, жекелегентұлғалық қасиеттерді дамытуда кемістіктерді жоюдың таңдамалы және бір мақсатты әдістерін қабылдауда, қозғалысқа машықтану барысында техникалық құралдары, тренажерлік жабдықтарды, аспаптар мен қондырғыларды пайдалануда екендігін айтады [2].

Белгілі бір орыс ғалымдары В.В. Беларусова, И.Н. Решетень «Педагогика» оқулығында негізгі назарды мектептердегі дене тәрбиесінің теориясы мен тәсіліне аударады да, жоғары оқу орындарында дене тәрбиесіне аз тоқталады.

Дене тәрбиесі бұл жерде адамдардың тұлғалық дамуы мен дене тәрбиесі біліміне әсер ететін адамзат қоғамы мәдениетінің бір бөлігі ретінде түсіндіріледі. Дене мәдениеті институттарына арналған «Дене тәрбиесінің теориясы мен тәсілдері» оқулығында (Л.П. Матвеев пен А.Д.Новиковтың редакциялаумен) студенттердің дене тәрбиесіне тұтас бір тарау арналған. Авторлар мұнда дене тәрбиесін студенттерді тәрбиелеудің жалпы жүйесінің бөлінбес бір жүйесі ретінде қарастырады да, тәрбиенің басқа түрлерімен: инабаттылық,еріктілік, эстетикалық және т.б. салыстырғанда бұл пәннің көп қырлылығы мен күрделілігін атап өтеді [3]. Н.И.Понамаревтың сол кездегі 1969 жылының – құрамдық бөлімдерге айрықша айыра отырып, «дене мәдениетінің» «дене тәрбиесінің» ұғымына анықтамасын көздеуболатыны анық. Демек кейірек ал дене тәрбиесі мен теориясын ғылымы ретінде де көзқарасымен айыра келу, айрықша дене шынықтыру институттарының оқу жоспарына осы пәнді кіргізуді қажетті деп санады[4].

Нақтырақ айтқанда мақсат дегеніміз? Нақты мақсаттарға қандайда бір әдіс-тәсілдер баытымен қол жеткізуге көздейді. Мақсат пен нәтиже – жаңалыққа көздеудің басты жолы. Мемлекет білімі стандарты деңгейіндегі оқыту барысын ұйымдастырудағы педагогикалық технологияларды енгізуді нақтылайды. Демек педагогикалық технологияның түрі,

қолданудағы ерекшеліктері, осыдан туындаушы өзекті проблемалар қазіргі кезде әзірге нақтылануы нақты бірізділік жүйелерге түспеуші жүйе дейміз. Осы таңда білімді берудің салаларындағы оқыту жүйірік технологияларын игермейінше білімді, жан- жақтылық мамандық иесі болуыда қиындау. Жаңашылдық технологияларды озық меңгере игеру ұстаздың жұмысістей білу қабілеттерінің ойлау жүйесінің, пәнге қызығушылығының арттыруына өз әсерін тигізеді.

Оқытудың «жаңашылық» идеясы – заңдылық, ол оқытудың жаңа мазмұны, педагогикалық технологияның түрі болып табылады. Педагогикалық технологияның ортақ мақсаты білім сапасын арттыру білімнің стандартқа сай берілуін қадағалау, танымдық қызметтің мазмұнын анықтау.

В.Г. Белинскийдің « ескі идеяға жаңашылдықпен байланыстырып басқаша сипаттап беріп жаңалықтар ашуды нақтыландырады» деген болатын. Мысалға, В.Шаталовтің дәрістері баяғыдан педагогикадағы қолданылыста болсадағы, жоғары оқу орындарының қазіргінің дамудағы кезінде «жаңашыл» бірізділік әдіс-тәсіл ретіндегі, анық бір өзгерістерді ендіру арқылы оқытушылардың жұмысындағы тәжірибесінде кеңірек қолданылуда.

Барлық адамзаттың қоғамның жиырма бірінші ғасырдыға алғашындағы, демек ғылыми-техникалы үрдіс пенде өркениеттің дамуы дәуірінде беттеу кезеңіндегі жаңашыл қоғамғада лайықты саналы ұрпақ, білімді, жетелеген жеке индивидті жетілдіру қазіргі білім беру саласының бірінші болған нақты міндеттер.

Жаңа технологияларды қолданудың басты мақсаты – қоғамымыздың, мемлекетіміздің және де жеке тұлғалық индивидтің жоғары сапалы білімдіалуына деген ұмтылысын қанағаттандыруы, жаңа тұрпатты маман даярлау, әлемдік білім беру дәрежесіне көтерілкіу.

Жоғары курс студенттерінің дене дайындығының негізгі жалпы мәселелерін келесі ірі ғалымдар көтерді. Геннадий Иванов, Амантай Қарақов (1995) К.Х. Закирьянов, Г.Д. Иванов, Н.О. Ордабаев, М.Ф. Жаксылыков (1998). Олардың пікірінше дене тәрбиесінің дайындығы жоғары оқу орындары студенттерінің оқу – тәрбие қызметінің түрлеріне: сабақ, спорт, қоғамдық дене мәдениеті және басқалары жатады. Адамзат қызметінің белгіді бір бағыттағы түрі ретінде дене тәрбиесіне өз кезегінде жалпы педагогикалық қызмет түрлері жүктеледі. Дене тәрбиесінің студенттердің ойлау қызметімен, әсіресе, ойлау қабілеттерімен өзара байланысының қазіргі кезде аса маңызды мәні бар.

Зерттеудің болжамы:

Қазіргі жоғары оқу орындарында дене тәрбиесі сабағының сапасын арттырып жетілдіруге болады, сол уақытта, егер сабақ барысында студенттердің мүмкіндіктері ескерілсе. Жаттығу сабағының әрбір кезеңіне дұрыс бөлінсе. Жаттығудың күрделілігі ескерілсе және температура ескерілсе.

Зерттеу мақсаты

Дене тәрбиесі пәнін өткізуде қолданылып жүрген әдіс- тәсілдерді жүйеге келтіріп, инновациялық тәсілдер тізбегін дайындап тәжірибеден өткізіп, ғылыми әдістемелік нұсқау дайындау.

Зерттеудің міндеттері

- Сабақ барысында инновациялық тәсілдерді қолданудың теориялық жағынан негіздеу;
- Инновациялық тәсілдердің тізбегін жасап, әдістерін дайындау;
- Инновациялық тәсілдерді тәжірибеден өткізу;
- Негізгі ғылыми ұғымдарға анықтама беру;
- Алынған нәтижелерге байланысты әдістемелік нұсқаулар беру;

Жоғары оқу орындағы оқыту жұмысын ұйымдастыру түрі. Әдеби көздерді талдау және қорытындылау. Педагогикалық қадағалау. Студенттердің дене тәрбиесі сабақтарындағы бейне түсірілімі және талдау. Үлгілеу әдістері. Педагогикалық тәжірибе. Жоғары оқу студенттерінің жалпы тактикалық дайындықтары ерекшелігін жан-жақты қарастыра отырып, бүгінгі күннің талабына сай, олардың оқу жаттығатын процесіне енгізуді және де студент сабаққа келген кезде жүректің соғу қалыпы қандай күйде болды, сабақ соңында бастапқы кезінде болу керек. Зерттеудің нәтижелері нақтылығы мен ғылыми жаңалығы – негізгі бағыттын әдіснамалық тұрғыда дәлелденуі мен қойылған міндеттерге сай пайдаланылған зерттеу әдістерінің тиімділігімен, теориялық көздерге талдау берілуі мен талаптарға сай деп қолданылған зерттеу әдістерінің тиімділігі дене тәрбиесі – ол студент денсаулығын жақсартуды көздеуге, оның дене бітімінің жоғары дамытуға, дене мүшелерін қалыптастыруға, қозғалыс жүйелерінің жан-жақты жетілдіруіне, өздері таңдаған спорт түріне жоғары жетістікке жетелуіне, жоғары өнімді еңбек пен әскери қызметке дайындалуына бағытталған арнаулы тәрбиелік процесс . Дене тәрбиесінің негізгі түрлеріне оқу сабақтары (теориялық, практикалық, жекелей) сынақ және бірінші қыркүйегінен бастап енгізілген пәннен емтихан тапсыру жатады. Оқу сабақтары үш бөліктен тұрады: кіріспе дайындық, негізгі және қорытынды (спорттық оқу бөлімшесінде жаттығу

сабағының кіріспе-дайындық бөлімі бой жазу деп аталады [6].

Өз жай кезінде екі бөліктен тұрады: жай серуен, жүгіру және жалпылай жаттығу арқылы жалпы дайындық кезінде адам ағзасының негізгі жүйелерінің қызметі жоғарылайды, ал екіншісі, арнаулы дайындықта бұлшық еттер жүйесі нақты жаттығуларды орындауға (ұзындыққа секіру, кермеде тартылуға) шырығып даярланады. Мұның негізгі бөлігінде оқу сабақтары, немесе, спорттық жаттығулар қойған талаптар орындалып, бой-жайға салмақ барынша көп түсетін болады, ал олжүрек соғысының жиілігін минутына 140-160 қа дейін жеткізуінен байқалады. Сабақтың қорытынды бөлігіне денеге түсер салмақтың бірте- бірте азайып және жүрек соғысы жиілігінің минутіне 50-ге де төмендеуі жатады. Теориялық бөлімі студенттерге лекция арқылы түсіндіріледі. Оның мазмұны шамамен 2-бөлімде беріледі, ол студенттерге дене тәрбиесі арқылы дене тәрбиесінің біліктілік және әдістемелік, салауатты өмір, анатомиялық-физиологиялық белгілер, болашақтағы кәсіби жұмысты ұйымдастыра білу, гигиена мен шынығу негіздерін қалайды.

Дене тәрбиесі тәжірибесінің қаншалықты көптеп болғанымен, демек оның бәрі жан-жақты қолданыла бермейді. Демек сондықтан олардың сипаттамаларын нақты білу, біздің яғни дұрыс бағыт алуымызға, әр түрлі міндеттерді орындауда тиімділік әдіс-тәсілдерді таңдауымызға көмек береді. Әр түрлі жаттығулардың топ тобымен әр қилы жағдайларда, белгілі бір міндеттерді орындау үшін қолданатын дене тәрбиесі түрлі жаттығуларының әдіс-тәсілін әдіс деп айтамыз. Кез-келген әрбір әдістің өзінің ішкі құрамына кіретін әдістемелік әдістердің көмегімен жүзеге арттырылады. Мысалы, әдісті орындалу тәсілдері: жаттығуды айна тәсілімен көрсету, қарқында немесе жай қарқында көрсетіп т.б. Нақты үйрету міндетіне сәйкес, іске асырылатын әдіс жолын әдістемелік әдіс дейміз. Әдістемелік тәсілдері өте көп, олардың бірі ескіріп, жоғалып жатса, екіншісі өзгеріліп, ал келесі біреулері мұғалімнің ізденісімен өмірге келіп жатады. Сабақ берудің деңгейінің әр түрлілігі мұғалімнің осы әдістемелік тәсілдерді көп білуіне, кеңірек қолдануына байланысты.

«Әдіс» деген түсініктен біз «әдістеме» түсінігін ажыратып білуіміз керек. Әдістеме деп дене тәрбиесі процесінде белгілі бір нәтижеге қол жету жолына бағытталған амалдары мен әдістері жүйесінің болуын айтады. Әдістер жүйеленісі барлық әдістер арнайы (тек қана дене тәрбиесінің процесіне тән деп білеміз).

Қайталау орындау әдісі. Осы әдіс кезінде жаттығуларды орындау көптілігі қайталаанады, аралығындағы тынуға организмнің толығырақ

бастапқыда өз қалпына келуі керек (мысалы, қысқа қашықтыққа өте жоғары жылдамдықпен қайталап жүгірген кезде, аралық тынығу толық болуы қажет. Қайталап орындау әдісі күшті, жылдамдықты және күш жылдамдығын, жылдамдық төзімділігін дамытады.

Тәжірибеде қайталап орындау әдісінің бірнеше түрі кезігеді. Мысалы, циклді жаттығуларды орындау кезінде мынадай түрлері алдан шығады:

- 1) тұрақты бірдей қашықтықтарға жүгіру (7x100м);
- 2) біртіндеп ұзартылып отырылған қашықтыққа жүгіру (200x400x600x800);
- 3) біртіндеп қысқартылған қашықтыққа жүгіру (800x600x400x200);
- 4) біртіндеп ұзартылған, сонан соң қысқартылған қашықтыққа жүгіру(200x400x600x800x600x400x200).

Интервалдық орындау әдісі. Бұл әдістің мәнісінің біраз рет қайталанған жаттығулардың орындалуы қарқынды жоғарырақ болуында (минутына 160-180 рет жүректің соғу жиелігі). Жаттығуларды жасаған соң, тынығу кезінде жүректің соғуы минуты 120-140 ретке соққанға дейін созылады, содан соң қайталанады. Дем қалыпқа келу тынығуы белсенділің немесе бәсеңдеу болуы ықтыымал, жаттығу қайталанып жасалынады (мысалы 7x200). Бұл әдістердің көмегімен тез мерзімде жалпы және арнайы төзімділіктің қасиетін дамытуға қол жеткізуге болады. Жоғарыдағыда аталған әдістердің дене тәрбиесі тәжірибесінде топтастырыла, қолданылады (мысалы, стандартты интервалдық жаттығулардың әдісі, өзгермелі-интервалды жаттығулар әдісі т.б.). Осындай әдістерді жалпы топтастыру тәсілдері организмнің функционалды мүмкіндіктерінің өсіп жетілуіне тиімді әсер етеді және кең көлемде дене қуаты қасиеттерін дамытады.

Шеңберлі әдіс. Спорт зал мен спорт алаңдарында шеңбер бойынша орналасып «станцияларда» орындалған жаттығуларды, яғни сериялы орындауды шеңберлі жаттығу дейміз.

Қортынды.

Дене шынықтыру оқу сабағы ғана демей оныда жетілдіру кезінде сабақтан тыстағы жаттығу тапсырмаларымен белсенделікті жоғарлату мен қалыпты деңгейіне келтіру мен мүмкіндіктерін жалғастыруға болады. Дене тәрбиесі жаттығуларымен шұғылдану нәтижесінде денені шынықтыру және қозғалыс жүйесін дамытуды үдету қазір ойдағыдай дәрежеде, алайда, көп жағдайда жастардың, әсіресе, қыздардың дене тәрбиесіне дайындығы оқу бағдарламасы мен халық шаруашылығының түрлі саласындағы

өндірістік қызметтің бүгінгі талаптарына сай келмейді. Тек спорттық оқу бөлімдеріндегі студенттерді оларға қосуға болмайды. Дене тәрбиесінің маңызды буынының бірі – шыдамдылық, яғни, түрлі қызмет атқарғаннан кейінгі (ой, қол еңбегі) сонымен қатар таңдаған мамандығы бойынша және тұрмыс тіршілігінен кейінгі қатты шаршауға бой алдырмайтын шыдамдылық болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Өмірбаева К.О. Оқыту процесіндегі инновациялық ізденістер Ақтөбе, 2001ж. [27 бет]
2. Студенттердің дене тәрбиесі // Г.Д. Иванов, А.К. Құлназаров Астана, 2008
3. М. Н. Қошаев // Дене тәрбиесінің әлеуметтік-экономикалық тиімділігі, Алматы-2002[250 бет]
4. Дементьев В.Л., Малков О.Б. Структуризация конфликта поединка в спортивных единоборствах. //Теория и практика физической культуры, -№10. 1986. –С.37-39 [150 бет]
5. Государственная программа развития физической культуры и Спорта в Республике Казахстан на 2007-2011 годы –Указ Президента РК от 2006 г.[560 бет]
6. Дене тәрбиесінің әлеуметтік-экономикалық тиімділігі Алматы-2002 [62 бет]
7. Гимнастика //Москва-1980 [180 бет]
8. Евсеев ЮИ. Физическая культура (Ю.И. Евсеев-Ростов-надону; Феникс.,2002г. [260 бет]
9. Еркін Уаңбаев // Дене тәрбиесінің негіздері Алматы-2000 [74 бет]
10. Энциклопедический словарь ФиС 2, 3 // Москва 1963 [184 бет]
11. Дубровский В.И. Движение для здоровья-Москва знание 1980. [758 бет]
12. В.В. Коробченко Легка атлетика «Высшы школа» 1977Физкультура и спорт // Москва 1972 [94 бет]
13. Геннадий Иванов. , Амантай Қарақов // Дене тәрбиесі, Алматы-1995.[174 бет]
14. Физическая культура как элемент культуры общества и человека Н.И.Понамарев //Алматы 1996г. [287 бет]

References

1. Ömirbaeva K.O. Oqytu prosesindegi innovasiyalıq ızdenister Aqtöbe, 2001j. [27 bet]
2. Studentterdiñ dene tärbiesı // G.D. İvanov, A.Q. Qūlnazarov Astana, 2008
3. M. N. Qoşaev // Dene tärbiesiniñ äleumettik-ekonomikalyq tiimdiligi, Almaty-2002[250 bet]
4. Dementev V.L., Malkov O.B. Strukturizatsia konflikta poedinka v sportnyh edinoborstvah. //Teoria i praktika fizicheskoi kültury, -№10. 1986. –S.37-39 [150 bet]
5. Gosudarstvennaia programa razvitia fizicheskoi kültury i Sporta v Respublike Kazahstan na 2007-2011 gody –Ukaz Prezidenta RK ot 2006 g.[560 bet]
6. Dene tärbiesiniñ äleumettik-ekonomikalyq tiimdiligi Almaty-2002 [62 bet]
7. Gimnastika //Moskva-1980 [180 bet]
8. Evseev İ.U. Fizicheskai kültura (İ.U. Evseev-Rostov-nadonu; Feniks.,2002g. [260 bet]
9. Erkın Uañbaev // Dene tärbiesiniñ negızderi Almaty-2000 [74 bet]
10. Ensiklopedicheski slovär FiS 2, 3 // Moskva 1963 [184 bet]
11. Dubrovski V.İ. Dvijenie dlä zdorövä-Moskva znanie 1980. [758 bet]
12. V.V. Korobchenko Legka atletika «Vyssy şkola» 1977 Fizkültura i sport // Moskva 1972 [94 bet]
13. Gennadi İvanov. , Amantai Qaraqov // Dene tärbiesı, Almaty- 1995.[174 bet]
14. Fizicheskai kültury kak elemnt kültury obşestvy i cheloveka N.İ.Ponamarev //Almaty 1996g. [287 bet]

N.D.Saitbekov¹, M.Abdrakhmanov¹, Zh.Khanafiya¹, A.D. Saitbekova², G.M. Ayapova³

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

²Klinika aigerim Aktobe, Kazakhstan

³Altyn Auyl School, Kaskelen, Kazakhstan

*e-mail: zhanbolat.khanafiya@sdu.edu.kz

IMPLEMENTATION OF INNOVATIVE METHODS IN PHYSICAL EDUCATION FOR STUDENTS.

Abstract. This article presents the results of the preliminary planning of the study of innovative methods in physical education of students. It contains of analysing the theoretical foundation of the lesson and the result of the study of innovations during the master's period. The result of the study is intended for practical research and successful planning source. The resource determined during the study of physical education, improve the desire of students to increase their development in physical education. In the level of readiness of students - future specialists it is revealed. Among technologies are applied health saving and based on one of sports. Less than a half of students of 1.2 courses do not own the innovation technologies and never carry out a pedagogical reflection. Most of students considers that on occupations technologies are not applied; with them methodical seminars are not held; the innovation environment is not created. They consider the reasons of such situation weak material and technical resources and insufficient methodical readiness of teachers.

Keywords: teaching physical education and sports, innovative technologies, training for students.

Н.Д Сайтбеков¹, М.Абдрахманов¹, Ж. Ханафия¹, А.Д Сайтбекова², Г.М Аянова³

¹Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

²Клиника Айгерим, Актобе, Казахстан

³Школа Алтын Ауыл, Каскелен, Казахстан

*e-mail: zhanbolat.khanafiya@sdu.edu.kz

ВНЕДРЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ФИЗИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье представлены предварительные результаты подготовки к исследованию инновационных технологий в физическом воспитании студентов. Проведенный анализ теоретических источников и результаты магистрского исследования инноваций в учебном процессе создают определенный фон для успешного планирования экспериментальных исследования по этой теме. Полученные нами результаты исследования спортивных технологий могут дать хороший импульс для развития физического воспитания студентов. В уровне готовности студентов-будущих специалистов выявлено. Среди технологий применяются здоровьесберегающие и основанные на одном из видов спорта. Меньше половины студентов 1,2 курсов не владеют

инновационными технологиями и никогда не проводят педагогическую рефлексию. Большинство студентов считает, что на занятиях не применяются технологии; с ними не проводятся методические семинары; не создана инновационная среда. Причинами такого положения они считают слабую материально-техническую базу и недостаточную методическую подготовленность преподавателей .

Ключевые слова: Физическое воспитание и студентов и спорт, инновационные технологии ,спортивная тренировки и учебное занятие.

Келін түсті 12 Ақпан 2022

FTAMP 16.21.07

DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v59i2.846>

М.М.Мейірханқызы^{1*}

¹Сүлейман Демирель атындағы университеті, Қаскелең, Қазақстан

*e-mail: m.meirkhankyzy@gmail.com

“ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ДИСКУРС” ҰҒЫМЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Андатпа. Педагогикалық дискурс - бұл мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуінің нақты жүйесі, онда жеке тұлға мен қоғамның толыққанды мүшесі қалыптасады. Мұғалім белгілі бір "бағыттаушы" рөлін атқарады, ол дұрыс көзқарастар мен мінез-құлықты насихаттап, білім алушыларды бағыттап, түзете алады, әлем құрылымының нормалары мен ережелерін түсіндіруге қабілетті. Ал осы үдерістің барлығы тілде қалай жүзеге асатынын осы педагогикалық дискурс аясында көре аламыз. Педагогикалық дискурс арқылы болашақ мұғалімдердің педагогикалық қарым-қатынасты оңтайлы ұйымдастыруы үшін мұғалімге қажет негізгі дискурсивті дағдыларды қалыптасады. Сабақтың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес педагогикалық дискурстың түрлерін стратегиялық жоспарлауды жүзеге асыру қабілетіне тікелей байланысты екенін назарға ала отырып, ЖОО-дағы студенттердің білім беру бағдарламаларына педагогикалық дискурс пәнін енгізу қолға алынды.

Кілт сөздер: білім беру, қарым-қатынас, қабілет, тәрбие, дискурс, мұғалім, оқушы, риторика, күзiреттiлiк, педагогикалық дискурс.

Кіріспе

Бүгінгі таңда білім беру жүйесінде көптеген шешілмеген мәселелер баршылық, олардың көпшілігі тіпті анықталмаған. Көптеген адамдар педагогиканың мәні мен құндылығын, "өзгеріске ұшыраған" немесе әлі де "түзетулер мен өзгеріске ұшырап жатқан" қоғамға қаншалықты әсер ететінін және оны қалай "ретке келтіруге" болатынын білмейді. Осы салада жүргендерге әлемде болып жатқан тенденциялар мен жаңалықтарға ілесе отырып білім беру жүктеледі, алайда қандай қадамдардан бастау керектігі нақты айтылмайтындығы тағы бар. Бұл мәселені түсіну және жағдайды басқа елдермен салыстыру үшін біз "*педагогикалық дискурс*" ұғымына тоқталуымыз керек.

Коммуникативті құзіреттіліктің бір бөлігі ретінде бөлінетін *дискурсивті құзіреттілікті* қалыптастыру болашақ мұғалімдерді олардың пәндік қызмет саласына қарамастан даярлаудың қажетті шарты болып табылады. Бұл осы салаға қатысы бар барлық адамдармен қарым-қатынас орнатып, ақпаратты дұрыс жеткізу үшін қажет.

Мұғалімнің дискурсивті құзіреттілігінің құрылымдық компоненттерінің бірі - экспрессивті оқу және ғылыми сөйлеуді көрсету дағдылары. Бұл қасиеттердің дамуы педагогикалық қарым-қатынастың мәні мен функциялары, оқу коммуникациясын жүзеге асырудың психолінгвистикалық негіздері және мұғалімнің сөйлеуінде жүзеге асырылатын экспрессивтіліктің негізгі құралдары туралы білімді игеру негізінде жүргізілуі керек. Педагогикалық сөйлеудің экспрессивтілігін бағалауға байланысты аналитикалық дағдылар мен басқа да дағдыларды дамыту және экспрессивтілік құралдарын саналы түрде қолдану дағдыларын дамыту оларды бағалаудың коммуникативті-дидактикалық критерийлері туралы білімге, атап айтқанда: педагогикалық қарым-қатынас жағдайы (сабақтың мақсаттарына, міндеттеріне, оқу ақпаратының мазмұнына сәйкестік, оқу материалын ұсынудың логикасын ұстану, оқу-ғылыми негізге тән) және оқушылардың қабылдау деңгейіне қол жеткізуге назар аударуға болады.

Материал және әдістер

Педагогикалық дискурс - *институционалдық дискурстың* бір түрі, оның мақсаты "қоғамның жаңа мүшесін әлеуметтендіруде: оған әлемнің құрылымын, мінез-құлық нормалары мен ережелерін түсіндіру, оны оқушыдан күтілетін құндылықтар мен мінез-құлық түрлерімен таныстыру, ақпаратты түсіну мен игеруді тексеру, нәтижелерді бағалау" [1, 211 б.]. Оқу қарым-қатынасы жағдайындағы қарым-қатынас педагогикалық дискурста жүзеге асырылады. Кең мағынада дискурс - "коммуникативті оқиға" немесе "коммуникативті акт" ұғымымен сипаттауға болатын тілдік форманың, мағынаның және іс-әрекеттің күрделі бірлігі" [2, 22 бет].

Дискурстық талдау әдісі педагогикалық қарым-қатынасқа 1970-ші жылдардан бастап қолданыла бастады (Р.Кулхард, Дж. Синклер, М.Стуббс, Д. Химс және т. б.). Педагогикалық дискурстың жан-жақты сипаттамасындағы басымдық британдық ғалым Б.Бернштейнге тиесілі ("Социальная конструкция педагогического дискурса", 1971). Педагогикалық дискурсологияның негіздері (терминнің өзін пайдаланбай) сонымен қатар педагогикалық коммуникация бойынша ресейлік зерттеулерде (В.А. Кан-Калик, А. А.Лобанов, и. И.Рыданов және т. б.),

педагогикалық сөйленімде (Т.А. Ладыженская, Н.А. Ипполитова, В.И. Аннушкин, В.Н. Мещеряков және т. б.), педагогикалық психологияда (А.А. Леонтьев, Т. М. Дридзе, Н. А. Купина және т.б.) , педагогикалық антропология (К.Д. Ушинский, Б.М. Бим-Бад, Л.К. Рахлевская, Г.М. Коджаспирова және т.б.) қаланды.

Педагогикалық дискурстың басқа салалармен байланысы туралы сөз етер болсақ, педагогикалық дискурсты талдау педагогикалық риториканың негіздерінің бірі болып табылады. Бұл - педагогикалық қарым-қатынас саласындағы тиімді сөйлеу коммуникациясының теориясы мен практикасы, сөйлеудің әсері және оқу-тәрбие процесіндегі өзара әрекеттесу туралы ғылым.

Педагогикалық дискурспен 1960-шы жылдардан бастап дамып келе жатқан қолданбалы тіл білімі мен педагогикалық риториканың жеке бағыты педагогикалық (білім беру) лингвистика немесе *білім беру лингвистикасы* (ағылш. Educational linguistics) да әрекеттеседі. Ол кез келген мамандықтың мұғалімін кәсіби сөйлеу және кеңірек кәсіби сөйлеу ортасы туралы жүйелі біліммен қамтамасыз етуге бағытталған (М.Халлидей, Дж. Оллер, Н. Фландерс және т.б.). Педагогикалық лингвистика педагогикалық дискурсты оқу мәтіндерін шығару және түсіндіру процесі ретінде қарастырады, оның категорияларын (мазмұнды, конструктивті, коммуникативті, прагматикалық) және жанрлық түрлерін зерттейді. Педагогикалық лингвистика бойынша алғашқы орыс тілді оқу құралын А.Р. Габидуллина жазған (2011).

Сонымен қатар, педагогикалық дискурс білім беру саласындағы жүйелі философиялық зерттеулер саласы, *білім беру философиясымен* ұштасады (ағылш., philosophy of education). XX ғасырдың басында англо-американдық ғалымдар Дж. Дьюи мен А.Уайтхедтің білім философиясы қазіргі қоғамдағы және жалпы әлемдік мәдениеттегі педагогиканың рөлі мен орнын анықтауға, педагогикалық жүйені үйлестіруге, мұғалімдердің кәсіби қызметінің құндылығын, мәні мен жоғары мақсаттарын түсінуге бағытталған.

Жоғарыда атап өткендей, оқу қарым-қатынасы жағдайындағы қарым- қатынас педагогикалық дискурста жүзеге асырылады. Яғни дискурста бірнеше қатысушы қарым-қатынасқа түседі, солар жайлы ақпарат берсек.

Дискурстың кез келген түріне қатысушылар үш функционалды топқа бөлінеді:

- *агенттер (адресанттар);*
- *клиенттер (адресаттар);*
- *делдалдар (бақылаушылар және квазисубъектер).*

Педагогикалық *дискурстың агенті* — мұғалім (оқытушы) - оқу орнының қоғамдық институт ретіндегі өкілі, үш негізгі рөлде көрінеді: білім трансляторы, оқу қызметін ұйымдастырушы, тәрбие функцияларын орындаушы. Мұғалімге коммуникативті көшбасшы — педагогикалық дискурста жүзеге асырылатын сөйлеу әрекеттерін бастаушы, үйлестіруші және бақылаушы; «держателя речи» рөлі жүктелген. Мұғалім дискурстың барысын басқарады, сөйлеу "параметрлерін" реттейді, қарым-қатынас шеңберін (мазмұнды, мәртебе, стиль, этикет) орнатады және қолдайды.

Педагогикалық *дискурстың клиенті* - оқушы (студент) білім алушы ретінде. Клиент бір адам (жеке сабақ), топ (студенттер, оқушылар тобы), көпшілік (мысалы, педагогикалық конференция немесе мастер-класс аудиториясы) бола алады. Қатысушылардың орталық жұбынан басқа (мұғалім-оқушы) педагогикалық дискурс коммуникативті өзара әрекеттесудің тағы екі тірек осімен ұсынылған: мұғалім — мұғалім, оқушы — оқушы. Мектеп дискурсында бұл жүйені мұғалім — ата-ана жұбы толықтырады.

Педагогикалық дискурста *бақылаушы ретінде* сабақтарға танысу (мысалы, оқушылардың ата-аналарына арналған "ашық" сабақ), тексеру (білім департаментінің қызметкері, мектептегі әдістемелік бірлестіктің жетекшісі), біліктілікті арттыру және тәжірибе алмасу (әріптестер- педагогтар), оқыту (студенттер-практиканттар, көпшілік дәріске келушілер) мақсаттарымен қатысатын адам да бола алады.

Сөйлеу пәндерінің терминологиясында дискурстың қатысушылары тілдік және сөйлеу тұлғалары ретінде анықталады.

Тілдік тұлға дегеніміз - сөздерді құру (құру) және қабылдау (түсіну) үшін қажет адамның қабілеттері мен сипаттамаларының жиынтығы (В.В. Виноградов термині). Тілдік тұлға - бұл тілдің ресурстары мен резервтерін білетін адам.

Сөйлеу тұлғасы дегеніміз - сөйлеудің өзара әрекеттесу процесінде осы сипаттамалар мен қабілеттердің тікелей көрінісі; адамның қарым-қатынаста өзін-өзі жүзеге асыруы. Қарым-қатынастың нақты міндеттері мен жағдайларына, қарым-қатынас дағдылары мен қабілеттеріне, сөйлеу мәдениетінің жалпы деңгейіне байланысты адам белгілі бір ауызша құралдарды таңдайды, жеке сөйлеу мәнерін көрсетеді, қарым-қатынастың белгілі бір стратегиялары мен тактикаларын қолданады.

Нысаналы бағыты бойынша педагогикалық дискурс оқыту (білім беруге тікелей бағытталған) және тәрбиелеу (білім алушыларды әлеуметтендіруге бағытталған) болып жіктеледі.

Оқыту дискурсы мұғалім мен оқушы арасындағы ақпарат алмасудың үздіксіздігі мен сабақтастығын, адам тәжірибесін жалпылаудың дәйектілігі мен жүйелілігін, білім беру қызметін қажет ететін жаңа бағыттарды анықтауды қамтамасыз етеді. *Тәрбиелік дискурс* тұлғаның адам әлеміне бейімделуін қамтамасыз етеді, моральдық-этикалық идеяларды, қажетті әдеттерді, мінез-құлықты, бейімділікті қалыптастыру арқылы әлеуметтік қатынастар саласына енуді қамтиды.

Педагогикалық дискурсты оқыту мен тәрбиеге бөлу өте шартты екенінескеру маңызды, өйткені нақты сөйлеу тәжірибесінде бұл міндеттер тығызжәне ажырамас қатынасты ашады және оларды бір уақытта және жан- жақты шешуге болады.

Әдебиетке шолу

В.И. Карасик педагогикалық дискурсқа қызығушылық танытқан жәнекөп зерттеулер жасаған ғалымдардың бірі. Оның "Языковой круг : личность, концепты, дискурс" монографиясында осы мәселе туралы егжей-тегжейлі жазылған. Жоғарыда жазылғандай, бұл автор "Педагогикалық дискурстың қатысушылары мұғалім мен оқушы. Мұғалім оқушыға қоғамның білімі мен мінез-құлық нормаларын беруге және оқушының жетістіктерін бағалауға құқылы",- деп атап өтеді.

Педагогикалық дискурстың мақсаты - адамға әлемнің құрылымын түсіндіру, мінез-құлық ережелері мен нормаларын үйрету, құндылықтар мен мораль туралы айту, оның қызметін қоғамның жаңа мүшесі ретінде ұйымдастыру, оқушыдан күтілетін барлық нәтижелермен таныстыру. Сондай-ақ, автор дискурс адамның әлеуметтену процесін бағалау және бақылау міндетін қояды дептұжырымдаған. Педагогикалық

дискурстың құндылықтарының толық тізімін жасаудақиындық тудыратын себептерді автор былай көрсеткен: біріншіден, педагогикалық дискурс дүниетанымды қалыптастырудың негізі болып табылады, сондықтан барлық моральдық құндылықтар дискурстың осы түріне енеді;

екіншіден, педагогикалық дискурс кейбір аспектілерде дискурстың діни, ғылыми және саяси түрлерімен қиылысады, сондықтан құндылықтардың нақты педагогикалық жақтарын бөліп көрсету қиын;

үшіншіден, дискурстың құндылықтары идеологиялық қуатқа ие, сондықтан әртүрлі идеологиялық жүйелерде тиісті құндылықтардағы айырмашылықтар болуы мүмкін;

ақыр соңында, әлемнің құндылық бейнесі дискретті формациялардан емес, белгілі бір конвенция үлесі бар адамдарды бөлетін континуумнан тұрады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, педагогикалық дискурс – бұл мұғалім мен оқушының өзара әрекеттесуінің нақты жүйесі, онда жеке тұлға мен қоғамның толыққанды мүшесі қалыптасады, онда мұғалім бағыт-бағдар бере алатын және түзете алатын, әлем құрылымының нормалары мен ережелерін түсіндіре алатын, дұрыс көзқарастар мен мінез-құлықты қалыптастыратын белгілі бір "бағыттаушы" рөлін атқарады.

Нәтижелер және талқылау

Гуманитарлық бейіндегі болашақ педагогтардың коммуникативті дайындығын жетілдіру дискурсивті дағдыларын дамытуды болжауы керек (фр. discours сөйлеу).

"Дискурсивті құзыреттілік" термині шет тілдерін оқыту әдістемесінде дәстүрге айналған (Э.Г. Азимов, Н.А. Баранова, В. А. Погосян, В. В. Сафонова, А.Н. Щукин). А. Н. Щукиннің пікірінше, бұл "әр түрлі дискурстарға тән ерекшеліктерді білу, мәтінді құрастыру және түсіндіру үшін белгілі бір стратегияларды қолдану және қарым-қатынас процесінде дискурстарды құру мүмкіндігі" [4]. Ғылыми әдебиеттерде дискурсивті құзіреттіліктің құрылымы қолдану саласына байланысты мазмұнның ерекшеліктеріне ие болады (мысалы, ана тілін немесе шет тілін оқыту әдістемесінде, оқушыларды немесе студенттерді оқытуда). Жалпы педагогикалық терминологиялық аппаратқа "дискурсивті құзыреттілік" ұғымын енгізудің алғышарттары бар.

Мысалы, профессор Ю. В. Щербинина мұғалімге қажет негізгі дискурсивті дағдыларды ұсынады:

- а) *рефлексивті*;
- б) *импровизациялық*;
- в) *болжамдық*;
- г) *эмпатикалық*;
- д) *тиімді тыңдау мен есте сақтауды білу*;
- е) *"педагогикалық диалогта деструктивті құбылыстарға қарсы тұра білу (сөйлеу агрессиясы, ауызша манипуляция, вульгаризация және сөйлеуді жаргонизациялау)" [5, 5 б.]*.

Жоғарыда аталған терминді болашақ мұғалімдердің педагогикалық қарым-қатынасты оңтайлы ұйымдастыруы үшін қажет сөйлеу білімі, дағдылары мен дағдыларының құрылымын сипаттау үшін қолданған жөн.

Болашақ мұғалімдердің дискурсивті құзыреттілігін дамыту дискурсивті құзіреттіліктің құрамына кіретін және педагогикалық қарым-қатынасты тиімді ұйымдастыру үшін қажетті бірқатар білім, дағдылар, іс-

әрекеттерді ұйымдастыру әдістерін игеру негізінде жүреді.

Оқу дискурсын стратегиялық жоспарлаудағы құзыреттілік педагогтің педагогикалық әсердің функционалдық ерекшеліктерін іске асыру қабілетімен де байланысты: ақпараттық-коммуникативтік (оқу ақпаратын хабарлау және талқылау); реттеуші-коммуникативтік (оқу өзара іс- қимылын ұйымдастыру және түзету); тәрбиелік коммуникативтік (эмоционалды-психологиялық байланысты орнату және қолдау) [6].

Қорытынды, тұжырымдар

Осылайша, оқу қарым-қатынасын тиімді ұйымдастыру мұғалімнің сабақтың мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес педагогикалық дискурстың әр түрлі түрлерін стратегиялық жоспарлауды жүзеге асыру қабілетіне тікелей байланысты; оқу коммуникациясының жағдайын, студенттердің/оқушылардың жеке психологиялық және жас ерекшеліктерін ескере отырып, оқу және ғылыми сөйлеудің жанрлық заңдылықтарын сақтай отырып, тілдік құралдарды таңдау мүмкіндігі.

Білім беру процесінде педагогикалық өзара әрекеттесу барысында оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру және білім беру ақпаратымен алмасу ғана емес, оған қосымша оқушының жеке басының үйлесімді дамуы үшін қолайлы әлеуметтік-психологиялық климат жасалады, сонымен қатар оқытудың оң мотивациясы, эмоционалды шиеленісті төмендету және мектеп ұжымында тұлғааралық қатынастарды тұрақтандыру қамтамасыз етіледі. Мұғалімнің кәсіби қызметіндегі осы мәселелерді шешу тиімді педагогикалық дискурсты құру негіздерін білумен және оқу коммуникациясын жүзеге асыруға практикалық дайындықпен қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
- 2 Болотнова Н. С. Коммуникативная стилистика текста : слов.-тезаурис. М. : Флинта : Наука, 2009. 384 с.
- 3 Михальская А. К. Педагогическая риторика : история и теория. С. 382.
- 4 Панфилова, А. П. Тренинг педагогического общения : учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / А. П. Панфилова. 2-е изд., испр. — М. : Академия, 2008. — 336 с.

- 5 Педагогическое речеведение : слов.-справ. / О. Н. Волкова [и др.] ; под. ред. Т. А. Ладыженской, А. К. Михальской. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Флинта : Наука, 1998. — 312 с.
- 6 Цейтлин, С. Н. Речевые ошибки и их предупреждение / С. Н. Цейтлин. — 3-е изд., испр. — М. : URSS : Либроком, 2009. — 187 с.
- 7 Антонова Н. А. Педагогический дискурс : речевое поведение учителя на уроке : дис.канд. фил. наук : 10.02.01. Саратов, 2007.158 с.
- 8 Сериков В. В. Образование и личность. Теория и практика проектирования педагогических систем. М., 1999.
- 9 Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. М., 1990.
- 10 Категория деятеля в педагогическом дискурсе Выпускная квалификационная работа
<https://core.ac.uk/download/pdf/46138528.pdf>
- 11 Современный педагогический дискурс
https://lib.herzen.spb.ru/text/robotova_12_08_19_25.pdf

References

1. Karasik V. Í. Íazykovoí krug : lichnöst, konsepty, diskurs. Volgograd : Peremena, 2002. 477 s.
2. Bolotnova N. S. Komunikativnaia stilistika teksta : slov.- tezaurus. M. : Flinta : Nauka, 2009. 384 s.
3. Mihälskaia A. K. Pedagogicheskaiia ritorika : istoria i teoria. S. 382.
4. Panfilova, A. P. Treniñ pedagogicheskogo obşenia : ucheb. posobie dlä studentov vyssh. ucheb. zavedeni / A. P. Panfilova. 2-e izd., ispr. — M. : Akademia, 2008. — 336 s.
5. Pedagogicheskoe rechevedenie : slov.-sprav. / O. N. Volkova [i dr.] ; pod. red. T. A. Ladyjenskoi, A. K. Mihälskoi. — 2-e izd., ispr. i dop. — M. : Flinta : Nauka, 1998. — 312 s.
6. Seitlin, S. N. Rechevye oşibki i ih preduprejdienie / S. N. Seitlin. — 3-e izd., ispr. — M. : URSS : Librokom, 2009. — 187 s.
7. Antonova N. A. Pedagogicheski diskurs : rechevoe povedenie uchitelä na uroke : dis.kand. fil. nauk : 10.02.01. Saratov, 2007. 158 s.
8. Serikov V. V. Obrazovanie i lichnöst. Teoria i praktika proektirovania pedagogicheskikh sistem. M., 1999.

9. Lingvisticheski ensiklopedicheski slovar / Gl. red. V. N. Īarseva. M., 1990.
10. Kategorija deiatelä v pedagogicheskom diskurse Vypusknaiä kvalifikacionnaiä rabota <https://core.ac.uk/download/pdf/46138528.pdf>
11. Sovremennyi pedagogicheski diskurs https://lib.herzen.spb.ru/text/robotova_12_08_19_25.pdf

M.M. Meirkhankyzy¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

*e-mail: m.meirkhankyzy@gmail.com

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE CONCEPT OF 'PEDAGOGICAL DISCOURSE

Abstract. Pedagogical discourse is a specific system of interaction between the teacher and the student, in which a full-fledged personality and member of society is formed. The teacher plays a certain "guiding" role, he is able to promote the right attitudes and behavior, to guide and correct the students, to explain the norms and rules of the world. And the way all this process is realized in language, we see within this pedagogical discourse. Through pedagogical discourse the basic discursive skills necessary for a teacher to optimally organize pedagogical communication of future teachers are formed. Taking into account that in accordance with the goals and objectives of the lesson it directly depends on the ability to carry out strategic planning of the types of pedagogical discourse, it was started to introduce the subject of pedagogical discourse in the educational programs of university students.

Keywords: education, communication, abilities, education, discourse, teacher, student, rhetoric, competence, pedagogical discourse.

M.M. Мейрханкызы¹

¹Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

*e-mail: m.meirkhankyzy@gmail.com

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ КОНЦЕПЦИИ «ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ДИСКУРС»

Аннотация. Педагогический дискурс – это специфическая система взаимодействия учителя и ученика, в которой формируется полноценная

личность и член общества. Учитель играет определенную "направляющую" роль, он способен пропагандировать правильные установки и поведение, направлять и корректировать обучающихся, объяснять нормы и правила устройства мира. А то, как весь этот процесс реализуется в языке, мы видим в рамках этого педагогического дискурса. Посредством педагогического дискурса формируются основные дискурсивные навыки, необходимые педагогу для оптимальной организации педагогического общения будущих учителей. Принимая во внимание, что в соответствии с целями и задачами урока она напрямую зависит от способности осуществлять стратегическое планирование видов педагогического дискурса, было начато внедрение предмета педагогического дискурса в образовательные программы студентов вузов.

Ключевые слова: образование, общение, способности, воспитание, дискурс, учитель, ученик, риторика, компетентность, педагогический дискурс

Келін түсті 26 Ақпан 2022

FTAMP 16.21.33

DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v59i2.847>

С.А. Сырғабекова¹

Шоқан Уәлиханов атындағы №10 гимназия, Алматы, Қазақстан

*e-mail: samal.sirgabekova28@mail.ru

СӨЗДІҢ АУЫСПАЛЫ МАҒЫНАСЫН ОҚИТУДЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа. Мемлекеттік білім саясаты мұғалім арқылы жүзеге аспақ. Ұлтымыздың зерделі әлеуетін қалыптастыруды бағытқа алған мектептің негізгі өзегі мұғалімнің жеке басының ізденімпаздығы мен білімділігі. "Сабақ - толығымен алғанда, оқу-тәрбие процесінің элементі, оның ұйымдастырылған формасы. Екінші жағынан, сабақта іс-әрекеттердің бір түрі болатын оқыту ісі көрініс табады," – дейді И.Лернер пікірі. Ал қазіргі түсінік бойынша, сабақ - тек білім беру процесінің негізгі ұйымдастыру формасы ғана емес, ұжымдағы оқушылардың жұмысын ұйымдастырудың да негізгі формасы болып табылады. Сабақтың түрі өтетін тақырыпқа, сынып оқушыларының жас ерекшелігіне, қабілет ерекшелігіне, сабақтың мақсатына қарай белгіленеді. Егер сабақ бірсарында өтетін болса, оқушының оқуға деген көзқарасы өзгереді. Ойлау белсенділігі төмендейді, ынтасы, пәнге деген қызығушылық тежеледі.

Түйін сөздер: лингвистика, метафора, диалог, метонимия, синекдоха.

"Сабақ - толығымен алғанда, оқу-тәрбие процесінің элементі, оның ұйымдастырылған формасы. Екінші жағынан, сабақта іс-әрекеттердің бір түрі болатын оқыту ісі көрініс табады," – дейді И.Лернер пікірі. Ал қазіргі түсінік бойынша, сабақ - тек білім беру процесінің негізгі ұйымдастыру формасы ғана емес, ұжымдағы оқушылардың жұмысын ұйымдастырудың да негізгі формасы болып табылады. Сабақтың құндылығы – экономикалық тұрғыдан тиімділігінде, мұғалім мен оқушының іс-әрекетін біріктіруге мүмкіндік туғызатындығында.

Сабақтың түрі өтетін тақырыпқа, сынып оқушыларының жас ерекшелігіне, қабілет ерекшелігіне, сабақтың мақсатына қарай белгіленеді. Егер сабақ бірсарында өтетін болса, оқушының оқуға деген

көзқарасы өзгереді. Ойлау белсенділігі төмендейді, ынтасы, пәнге деген қызығушылық тежеледі. Оқушылардың белсенділігін арттыруда мұғалімнің сабақты түрлендіріп беруі маңызды рөлге ие. Ұстаздар қауымы бала шығармашылығына жол ашып, әр сабақты мүмкіндігіне қарай түрлендіруге құқылы. Қазақ тілі сабақтарында сөздің ауыспалы мағынасын, оның ішінде метафоралық, метонимиялық, синекдохалық мағынасын оқытудың әдіс-тәсілдеріне тоқталып өтейін.

Сөз мағынасының өзгеруі, әсіресе, ауыспалы мағынаға ие болуы қазақ тілінде ерекше орын алады. Көп мағыналық құбылысының даму жолдары соның айқын көрінісі. Ал сөздің ауыспалы мағынасында қолданылуы тіл білімінде қандай себептер, қандай әдіс-тәсілдер арқылы пайда болды дегенде лингвистикалық әдебиеттерде осындай әдіс-тәсілдердің басты-бастылары деп метафора, метонимия, синекдоха және қызмет бірлігі тәсілдерін атайды. Жоғарыда айтып өткендей сөздер өзінің табиғатынан-ақ көп мағыналылыққа бейім келеді. «Сөз мағынасы өзгереді, дамиды: мағына аясы бірде кеңейе түсіп, бірде тарылады; түрлі бейнелі мағыналар үстемелеп, бірде сөз қолданыс тәсілі молайып, бірде соны мағына туады, заман ағымына қарай, кей ретте, сөз де, сөз мағынасы да мүддем жаңарады; сөйтіп сөздердің семантикасы үздіксіз екшеліп отырады» [1,48].

Метафора дегеніміз бір заттың немесе құбылыстың екінші бір зат не құбылыс атауымен аталуының негізінде сөз мағынасының ауысуы. Қазақ тілінде көп мағыналықты туғызуда метафора басты рөл атқарады. Егер сөздің номинативті – тура мағынасы оның қоғамдағы құбылысқа сай жалғыз тура атауы болып жұмсалса, сөздің метафоралық мағынасы мүлдем басқа сипатта болады. Метафора екі белгімен сипатталады. Біріншіден, ол семантикалық қосжоспарлықпен сипатталады. Екіншіден, метафора зат немесе құбылысқа баға беруші бейнелікпен де сипатталады. «Сөйтіп, ішкі немесе сыртқы ұқсастыққа байланысты атаудың ауысып, келтірінді мағынада қолданылған сөзді метафора дейді [2,73].

Қазақ тілі сабақтарында метафораға қатысты «Жұптық әңгіме» әдісін сабақта қолдану тиімді. Әрине, жай ғана сөйлесу - жеткіліксіз, екі оқушының әңгімесі нақты мәтіндегі кездесетін метафораға шоғырланған болуы керек. Аталмыш әдісті қолданудың мақсаты:

- оқушылар бір-бірін белсенді тыңдайды;
- сұрақ қоюға дағдыланады;
- күтпеген сұраққа табан астында жауап беруге дағдыланады;
- оқушының ойын талқылауға шоғырландыруға мүмкіндік береді;
- үлкен топтарда өзін сенімсіз сезінетін оқушыларға қолайлы

жағдайжасауға көмектеседі.

Диалог - оқушының өз пікірі мен идеялары туралы пікір алысып, талқылай алатын әдіс. Егер оқушы жаңа материалды меңгеруде қандай да бір қиындықпен кездесе, сұрағын қысылмай мұғалімге еркін қоя алады. Мұғалім оқушының сұрағына жауап береді. Кері байланыс орнайды. Кейбір жағдайларда мұғалім сұрақ қояды, ал оқушылар жауап береді. Оқушы жауабы қанағаттанарлық болмаса, мұғалім басқа оқушылардан сұрай отырып, сол балаға жауапты түсіндіреді. Мұғалім диалог арқылы үй тапсырмасын тексереді, жаңа сабақты түсіндіру үшін өткен тақырып бойынша сұрақтар қояды, білімдерін жан-жақты тексереді. Оқытудың кез- келген технологиясын алып қарасақ та, барлығы тек диалог арқылы жүзеге аса алады. Олай болса, кез-келген ұстаз өз сабағында диалог арқылы сабақ жүргізуде шебер болуы тиіс деп ойлаймын.

Мұғалім мен оқушы, оқушы мен оқушы арасындағы диалог жүйелі сөйлеу сауаттылығын жақсартады. Әдетте, сыныпта бірнеше оқушы өз ойларын жеткізуден қиналып, ал басқаларға түсіндірулері тіпті қиын болып жатады. Жеке жұмыс, топтық жұмыс, сыни ойландыратын тапсырмалар оқушының стилін анықтайды, күмәндануға итермелейді, проблеманы туындатады, осыдан сұрақ қою, бір-бірімен диалогқа түсу әрекеттері дамиды.

Осы мақсатта сөздердің ауыспалы мағынасы, оның ішінде метафораға қатысты оқушылардың қаншалықты бір-бірлерімен әңгімелесу барысында тақырыпты өздігінен аша алады, қандай сұрақтарды қойғанда олар іздеген сұрақтарына нақты жауап таба алатынына байланысты диалогтық сұхбаттасуды пайдалану дұрыс. Диалог арқылы оқушылардың сөздердің ауыспалы мағынасын көбірек қолдануын басты негізге ала отырып, оқушылардың бір-бірімен диалогқа түсуіне, тақырып бойынша өз ойларынеркін білдіруге мүмкіндік беру.

Метонимия дегеніміз бір заттың (немесе құбылыстың) екінші бір затпен (не құбылыспен) өзара іргелес, шектес келуіне байланысты атауларын алмастыра отырып келтірінді мағынада жұмсалуды. Метонимияның көбірек қолданылатын жері – көркем әдебиет стилі. Бірақ шығармада метонимияны қолдану үшін белгілі дәрежеде шеберлік қажет. Оның кейбір жазушы шығармасында аз, ал кейбіреуінде көбірек болатын себебі де осыдан. Жазушы үшін метонимиялық тәсіл адамның бойындағы түрлі мінез-құлықты неғұрлым айқын ашу, характер жасаудың, көркем образды бейнелеп жеткізудің мықты құралы болып табылады [1,51].

Қазіргі заман талабына сай ақпарат көздері көбейгенде, кең

ауқымдыкөркем шығармалар оқуға оқушыларды баулу оңай іс емес, бұл тұрғыда «Жигсо» деп аталатын сыни ойлау стратегиясы көп көмегін тигізеді. Оқушы өзіне жүктелген міндеттерге жауапкершілікпен қарап, басқа топ мүшелеріне мәтіндегі метонимияны түсіндіру үшін сурет те салады, сахналық көрініс те қояды, сабақтың осы кезеңі оқушыны бей-жай қалдырмайды.

Оқушылардың ойлау деңгейіне сай сабақта метонимияға қатысты сұрақ қою үшін Блумның сұрақ қою өлшемі әдісі тиімді. Сұрақтар қарапайымнан терең ойлауға дейін жалғасады. Мұндағы мақсат – оқушы ойын ең төменгі деңгейден терең ойлауға дейін жеткізу. Топтық тапсырмалар сыныпта ынтымақтасты қарым-қатынас орнатуға, шығармашылықпен жұмыс жасатуға мүмкіндік туғызады.

Оқушыны іздендіру үшін сұрақ қоя білуге, оның саналы ойлауы, жан- жақтылығы, білім мен біліктілігі қалыптасады. Сонымен қоса, жоспарлы түрде жұмыс істеуге машықтану үшін мәтін бойынша жоспар құру әдетін қолдануға болады.

Лингвистикалық метонимия мынадай тәсілдер арқылы жасалады:

1. Зат, құбылыс, процестердің кеңістікте қатар, шектес болып орналасуы негізінде атауы ауысады: Мысалы, ауыл, қала, көше сөздерімен сонда тұратын адамдар да аталады: ауыл ұйқыда, ол үй кеше қаладан келді;

2. Бір зат немесе құбылыс атаулары екінші бір затқа орны, мекені (оның ішінде орналасуы) жағынан байланысқан затқа ауысады. Мысалы, бас – ақыл, ес, сана: Басы (ақылы) жоқтың асы жоқ (нақыл). Сол сияқты тіл сөзі адамның, жан-жануардың дәм сезетін, әрі адамның сөйлеу дыбыстарын шығаратын ауыз қуысындағы негізгі мүше. Осы сөз –сөйлем, сөз, стиль дегенді де білдіреді. М.Қашқаридың тілі – бай тіл; Келінде тіл, қайын енеде ынсап жоқ (нақыл). Табақ, кесе сияқты сөздер ыдыс деген мағынада да, тамақ деген мағынада да жұмсалады. Мәселен, Ортадан табақ айрылды.

3. Бір зат өз атауын өзінен жасалынған бірнеше заттарға да таратуы мүмкін. Мысалы, қағаз сөзі қағаздың өзін және құжаттардың барлық түрін де білдіре алады. Мәселен, Керекті қағаздарды дайындап оқу орнына әкеліп өткізді. Сол сияқты бұл сөздің қара қағаз (извещение) деген мағынасы да болғандығын естен шығармау керек.

4. Уақытқа байланысты атаудың ауысуы: таңертең, азанда, түс, ақшам, кеш дегендер тәуліктің төрт бөлігінің бірі, уақытты білдіреді. Мәселен, Бүгін кешке жиналыс болады. Сондай-ақ осы сөз кеш, жиын, ойын-сауық дегенді де білдіреді. Бұл ондай кештердің, жиналыс, жиындардың көбінесе кешқұрым өтуімен байланысты болса керек [1,52].

5. Оқушы – белгілі мәліметті қабылдаушы ғана емес, терең ой иесі. Ол дербес ойланып, өз көзқарасын дәлелдей алуы керек. Әр оқушының еркін ойлауына, дәлелдер келтіруіне сабақ барысында түрлі әдістер арқылы қолайлы жағдай жасалынуы керек. Айталық, «Елеспен жетелеу» стратегиялары оқушының шығармашылық қабілетін ұштауға өте тиімді.

6. «Ой қозғау», «Болжау» тәсілдерін оқушының ой ұшқырлығын бақылауда, стандартты емес шешім жасауда тиімді.

7. Синекдоха – атауларды алмастырып айтудың бір түрі. мұның негізінде жапсарластық, іргелестік жатады. Бірақ, синекдоханың метонимиядан айырмашылығы аталатын заттардың сандық белгілерінен көрінеді. Синекдоха дегеніміз бүтіннің орнына бөлшекті, жалпының орнына жалқының (дараның), үлкеннің орнына кішіні қолданудың немесе керісінше қолданудың негізінде сөз мағынасының ауысуы. Синекдохалық мағына көбінесе сөйлеу стилі мен көркем әдебиет, публицистикалық стилдерде жиі байқалады. Ол көркем образ, әсерлі бейне жасаудың тәсілі ретінде қолданылып, сөйлемге экспрессивті-эмоциялы мән беріп тұрады. Сондықтан да қандай да бір атауды осылай синекдохалық мағынада жұмсауда коммуникативтік қызметтен гөрі стилдік мақсат басым жатады. Жазушылар оны өзінің айтайын деген ойына әлдебір әзіл нышаны, юморлық өң беру үшін де жиі қолданады. Мысалы ...Жаңағы арбаның үстіне тиеп қойған сақалдарың немене?...Сақал-мұртына мұз қатып, шақыр-шақыр басып келген кім десем, ауыл екен ғой (М.Әуезов) [2,94].

8. Оның мынадай жолмен жасалғанын көруге болады:

9. Зат, процесс, құбылыс бөлшегінің атауы бүтін зат, процесс, құбылысқа ауысады. Мәселен, адамның дене мүшесінің атауы арқылы бүтіндей адамның өзін белгілеуге болады: бас, аяқ, қол, көз, жүз, тізе, қабырға, арқа сөздері адамды білдіруі мүмкін: Бір басқа бір өлім. Бет көрсе, жүз ұялар. Жүзі жылыдан түңілме. Екі аяқты, жан сөздері де адам дегенді білдіреді: Екі аяқтыда бажа тату, төрт аяқтыда бота тару. Жан бар жерде кам да бар т.б.

10. Бүтін заттың атауы сол заттың бөлшегінің де атауы боп қолданылады. Мысалы, Қол сөзі негізінде иықтан саусаққа дейінгі бөлікті білдіреді, ал мына жерде олай емес: Сол қолы сары майда, оң қолы суық суда. Қолынан келмейтіні жоқ немесе бес саусағынан өнер тамған.

1. Жалпы ұғымды білдіретін сөз нақты затты атау үшін де жұмсалады. Мәселен, Құстар жылы жаққа ұшты. Бұрын жігіт сөзі жалпы ұғымды білдіріп, кең мағыналы жанды заттың жастық шағын білдірсе, қазірде бұл сөздің мағынасы нақтыланған. Мысалы: Үстел басында екі жігіт пен бір қыз отыр.

2. Жеке бөлшектер сол заттың санын, көлемін, мөлшерін білдіреді. Мәселен, Оның отарында елубас қара бар.

3. Әралуан ағаш, өсімдіктің беретін жемісі сол ағаш немесе өсімдіктің атауымен белгіленеді. Мысалы, екі түп алма ектім; қып-қызыл алманың дәмі де сондай тәтті екен. Немесе, қауын гүлдеді, қауындар көгере бастады, қауын тамырынан өседі. Бұл мысалдардың бәрінде де қауын сөзі өсімдік мағынасын береді. Ал мына сияқты мысалдарда жеміс мағынасын білдіреді. Мысалы: Қонаққа жұмсақ нан мен қауын ұсындым. Сондай-ақ бидай егілді және мен бидай қуырдым. Орта Азияда мақта көп өседі және бүгін дәріханадан бір бума мақта алдым.

4. Лингвистикалық синекдоханың түрлерінің бірі көпше түрдің орнына жекеше түрді қолдану: Мысалы, Қымбатшылық қазаққа әсіресе ауыр тиіп тұр [1,54].

Сабақты әртүрлі қызықты мысалдар келтіре отырып, оқыту барысында баланың ойлауын, шығармашылығын және сөздік қорын молайту үшін семинар, оқу конференциялары, диспут, пікірталас, т.б. сабақтардың түрлерін кеңінен қолданып түрлендіріп өткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Резуанова Ғ.К. Қазақ тілінің лексикалық парадигмасы. – Нұр-Сұлтан: «Тұран-Астана», 2019. - 308 б.
2. Сыбанбаева А. Метафораның тілдік болмысы және концептуалды метафоралар. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. -161 б.

References

1. Rezuanova Ǵ.K. Qazaq tılınıñ leksikalıyq paradıgmasy. – Nür Sũltan: «Tũran-Astana», 2019. - 308 b.
2. Sybanbaeva A. Metaforanyñ tildik bolmysy jäne konseptualdy metaforalar. –Almaty: Qazaq universiteti, 2002. -161 b.

S.A. Syrgabekova¹

Shoqan Ualikhanov Grammar School №10, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: samal.sirgabekova28@mail.ru

EFFECTIVE METHODS OF TEACHING VERBAL MEANING.

Abstract. The state policy in the field of education is implemented through

teachers. The main core of the school aimed at the formation of the intellectual potential of the nation is the curiosity and education of the teacher's personality. "A lesson is in general an element of the educational process, its organized form. On the other hand, the lesson reflects the educational activity, which is a form of activity," says I. Lerner. And in the modern sense, a lesson is not only the main organizational form of the educational process, but also the main form of organizing the work of students in a team. The form of the lesson is set depending on the topic of the lesson, the age characteristics and abilities of the students, as well as the purpose of the lesson.

Keywords: linguistics, metaphor, dialogue, metonymy, synecdoche.

С.А.Сырғабекова¹

Гимназия №10 имени Чокана Валиханова, Алматы, Казахстан

*e-mail: samal.sirgabekova28@mail.ru

ЭФФЕКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ВЕРБАЛЬНОМУ СМЫСЛУ

Аннотация. Государственная политика в области образования реализуется через учителя. Основной стержень школы, направленной на формирование интеллектуального потенциала нации, - это любознательность и образованность личности учителя. "Урок - это в целом элемент учебно-воспитательного процесса, его организованная форма. С другой стороны, на уроке отражается учебная деятельность, которая является формой деятельности", - говорит И. Лернер. А в современном понимании урок - не только основная организационная форма образовательного процесса, но и основная форма организации работы учащихся в коллективе. Форма урока устанавливается в зависимости от темы урока, возрастных особенностей и способностей учащихся, также цели урока.

Ключевые слова: лингвистика, метафора, диалог, метонимия, синекдоха.

Келін түсті 12 Ақпан 2022

IRSTI 16.21.07

DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v59i2.845>

M.B. Baiymbetova^{1}, ZH.A. Kurbanbaev¹*

¹Uzbekistan, Karakalpakstan, Nukus - Karakalpak State University

*e-mail: m.bayimbetova@gmail.com

MODALITY CATEGORY IN THE ENGLISH LANGUAGE

Abstract: Language modality is relevant in modern linguistics. This phenomenon has its own specificity. The paper deals with modality category and the use of modal words which have specific functional features. The study aimed at investigating the use of modal verbs in permission, offer, obligation and possibility in English and Karakalpak languages. The research issue is relevant due to the need to clarify semantic possibilities of modal words of modern English and the origins of modality in Karakalpak languages. The features of modal words are clarified with examples.

Keywords: modality, category, modal words, semantics, modal, can, may, must.

It is known, the English language today acts as a communicational bridge between peoples, nations. In the current era of globalization, the role of the English language has further increased in English-speaking and other nations. Also in the world of linguistics English plays a crucial role. World events, modality between things knowledge of relationships, substantiation of ideas in human daily life, and scientific research is one of the most important processes encountered in research. In this regard, identifying and analyzing the means of expressing modal relations in language and searching equivalents of modality in the Karakalpak language are very important for modern comparative linguistics.

The purpose of the paper is to study the semantics of modal words, identify main semantic, syntactic features, and the usage of modals in English and Karakalpak. The actuality of the topic:

- 1) The relevance of the topic is on the one hand the interest in foreign languages, on the other hand, modal relations in English and Karakalpak.
- 2) The study of the semantics of modal words of modern English is a relevant issue.

Methodological basis of research is Decrees of the President of Republic

of Uzbekistan about development of languages, educations and sciences, the national program on a professional training, and also basic researches in the field of the theory of linguistics, in particular the books of Palmer, F. “Modality and the English modals”, V.L Kaushanskaya, B. Ilyish “The history of English”, and E.M Gordon “Modality in Modern English”, N. A. Baskakov, K. Ubaydullaev, M. Dáwletov, A. Bekbergenov, etc.

The subject of research is the means of expressing modal auxiliary verbs in modern English.

The study of the grammatical structure of the Karakalpak language has paid much attention. Among the problems is the category of grammatical modality, in particular, the question of modal words, which has not been studied enough yet.

“Each language has its own, only its inherent grammatical structure and vocabulary. However, families of related languages naturally have similar features. One of such similarities for Germanic languages is the presence in them of a small but characteristic group of words - modal verbs. Modal verbs draw attention to themselves by the specifics of their semantics and grammatical use” [Долгополова З.К.:1961:17].

Scientific research in the Karakalpak language began much later than in other Turkic languages. This is due to the lack of materials on Turkology in the Karakalpak language [Насыров Д.С., 1971:14]. The beginning of a special type of scientific research of the Karakalpak language dates back to the 30s of the XX century. The first researchers of the Karakalpak language were N. A. Baskakov, S.E. Malov, E.D. Porlivanov. Then K. Ubaydullaev, A. Esemuratov, M. Dáwletov, E. Dáwenov, A. Dáwletov, H. Hamidov, O. Dospanov, A. Najimov, A. Bekbergenov, B. Qutlimuratov and other scientists have risen.

In Karakalpak language, there is a group of distinct words that do not include meaningful words or auxiliary words [Бекберенов А., 1987: 49-56], [Қутлымуратов Б. 1965: 79-84].

In the modern Karakalpak language, such a group of words includes: *демек, мумкин, балким, менимше, керек etc.* - concepts of possibility or necessity, impossibility or unecessity, contingency or incontingency, probability or improbability and their degrees — as well as presence or absence. These words are distinguished from other groups of words in their semantic and grammatical features. They do not mean the name of the object or phenomenon that stands in front of them, in other words, they are used in relation with them, giving them all sorts of modal colors, in a figurative sense.

The word modal is derived from the Latin word *modus*, which means “measure”, “method” in Karakalpak. Although modal words in the modern

Karakalpak language are a few, their meaning and function have their own peculiarities. In terms of its lexical and grammatical features, it is associated with other words. Many of them change with the suffixes, sometimes accept affixes, and they serve in the sentence as introductory words.

Modal words are by semantic neither numeral, nor adjective, nor verb, nor adverb, nor auxiliary words, that is, they do not have the same meaning as any other parts of speech. They mean that they can justify the speaker's point of view in the statement of participation in the truth. When a speaker expresses his opinion to a listener about any real truth, he should state it with purpose, condition, instruction, clarity, trust or suspicion, prediction, confirmation or presumption they can be expressed on the basis of developed views.

For example:

Демек, жау өзінен де күшті (К. Мәмбетов). (So, the enemy is much stronger than himself).

Ысмайыл сұлтан олардың болашағын болжаса керек (К. Мәмбетов). (Ismail sultan must have predicted their future).

Бұдан, бәлкім, қағаз жүзінде дұрыс болса, іс жүзінде дұрыс екенін үйренішкіті жағдайды аңғаруға болады (Т. Қайыпбергенов).

(From this, perhaps, we can see the usual situation is correct on paper that it is correct in practice).

Рас, сіз талантты және батыл әйелсіз (Ж. Аймырзаев).

(It's true, you are talented and brave woman).

Аузында сөз тұрмайтын адам оның міндетті түрде құпия етпейтін екеніне сенімді (Т. Қайыпбергенов).

A person who does not keep a secret it is certain that he will give away.

Thus, in karakalpak language the word group expresses speaker's objectivity to truth, accuracy, doubt, confess, conceal, necessity and obligation of the comment he is trying to make is called modal words.

Becoming as a part of speech of modal words their semantic feature serves a crucial role. Some words spoil their original meaning in sentences but are used in modal meanings (clarity of opinion, convenience, trustfulness, doubt, acceptance, etc.) For example:

1. *Шалды 4 талабы дұрыс (Т. Қайыпбергенов).*

(The action of the old man is true).

2. *Дұрыс, үйдегі даналыққа сүйену керек (Т. Қайыпбергенов).*

(It is true, you need to rely on household wisdom).

In the first example, the meaning of “дұрыс” is used in its original meaning while in the second example it is used as modal and gives the meaning

of trustfulness of the speaker. As the result, modal words may change its position in a sentence and can give the meaning which is assumed by the context of the sentence.

As K.N.Kachalova and E.E.Izailevich point out, “modal verbs denote the possibility, ability, probability, necessity of committing an action expressed by semantic verbs. The combination of modal verbs with the infinitive semantic verb performs in the sentence the function of a compound verb predicate” [Качалова К.Н., Изайлевич Е.Е.:2001:91].

Gordon E.M., Ganshina M, Barabash T.A. give a similar definition of modal verbs. They indicate: “In terms of meaning, modal verbs are distinguished by the fact that they, unlike ordinary verbs, mean not an action, but only abstract modal meanings of necessity, expediency, possibility, probability” [Гордон Е.М., Крылова Н.Р.: 1977:15, Ganshina M.A., Vasilevskaya N.M.: 1964:78; Barabash T.A:1975:105].

In Present day English, there are nine central modal verbs, according to Biber etc.al. [Biber:1999: 483]: *can, could, may, might, shall, should, will, would* and *must*. A further group of modals is the group of peripheral modals or marginal modals, also called semi-modals: *need (to), ought to, dare (to)* and *used to*. Modal verbs themselves are not used independently. They are like auxiliary verbs which stands in front of a main verb and they represent the action of the main verb with ability, probability, necessity, possibility. Modal verbs are used in the tuning process. In Old English they are in the author's speech we can meet. The only exceptions are the past tense of modal verbs forms *could, would, had, might, etc.* in storytelling and tuning when not in use. Palmer(1986) remarks that modal verbs are *can/could, may/might, shall/should, will/would, must, ought, dare* and *need* etc. Modal verbs help the main verb in the sentence to add more information on the different levels of necessity and possibility. Modal verbs that are related to the obligation, requirement or no choice etc. are *must, need, have (got) to. Should* and *ought to* are generally related to the recommendation to the hearer. *Can* and its past form *could* (without relationship with tense) are connected with possibility. Options, choices and permissions are to be expressed via modal verbs *may* and *might*.

The modal verb **can** in modern English.

In modern English, the verb **can** is one of the main lexical means of expressing possibility. Consider its formation, value and main cases of use:

1. The modal verb **can** has two forms:
Can - for the present; Could - for past tense;
To be able to - is equivalent to a modal verb.

2. The meaning of the modal verb can:

1) The verb can is very common in the meaning of “to have the ability, to be able (to do something), to be able”. In this sense, can indicates the ability to perform an action according to physical, mental, knowledge, ability, talent, personal qualities, etc.

You can't take away the knowledge you gave me (Shaw, Pygmalion, p.105) It can be a lot of people (Shaw, Pygmalion, p.150)

In all these cases, **can** expresses the possibility (and in a negative form, the impossibility) to perform an action, and this possibility depends on personal ability, physical or mental, ability, skill, personal qualities, etc.

In English, **can** in this sense is close in meaning to the combinations.

2) In addition to the expression of personal ability to the number of basic values of the verb **can** in modern English, the value of objective possibility should be attributed [Долгополова З.К.:1961:23].

In the affirmative sentences, can expresses a real-life possibility whenever it is not a personal ability to carry out an action, but the presence of such objective conditions under which the action can be easily carried out. This value naturally appears most clearly if the subject of action is passive.

E.g. It is quite fine now. Clara, we can walk to a motorbus (Shaw, Pygmalion, p.20)

Negative sentences reject the possibility of performing an action or state due to certain external reasons, certain circumstances.

E.g. I love you (Shaw, Pygmalion, p.120)

If the probability of an event in the past is denied, then the verb can is used with a perfect infinitive:

E.g. He can't have it taken upstairs, this morning (Galsworthy. The Silver Box, p.7)

When denying the likelihood of action in the past can be used not only the form of the indicative mood can, but also the form of the subjunctive mood could.

E.g. He can't have said such a thing. He couldn't have said such a thing

The translation in both cases will be the same: “It cannot be that he says such a thing.”

3. It should also be noted that the use of the verb in interrogative sentences expressing doubt in the likelihood or validity of the action or state, bewilderment, surprise, etc.

The form of an interrogative sentence is often used not in order to clarify one or another connection that exists in reality, but in order to express the attitude

of the speaker to a fact or phenomenon, its assessment.

Question questions expressing doubt very often include the verb **can**. The modal color of the sentence is made up of the interaction of the semantics of the question and intonation with the lexical meaning of the modal verb.

Significant doubts are amplified if the verb **can** is in the subjunctive mood.

E.g. Could you believe us? (Shaw, Pygmalion, p.24)

Such questions are close in their general meaning to sentences that deny the possibility or probability of action, as the concepts of negation, probability and doubt are close.

4. The verb **can**, like the verb **may**, can express resolution. The verb **can** had no meaning before; it acquired it only in modern English.

E.g. Daddy, can I go down and see? (Galsworthy, Plays, The roof, p.137) The lexical content of the verb **can** is the concept of possibility. Thus, the verb **can** has a number of meanings from “can” in the sense of “I can”. In the light of these considerations, the formation of a **suppletive (supple)** series **can-be able to** seems unlikely.

Thus, as a result of analyzing the modal verb **can**, we came to the following conclusions:

The modal verb **can** expresses:

- A) physical or mental ability; permission, permission;
- B) the possibility of committing an action according to the circumstance;
- C) uncertainty, doubt;
- D) uncertainty.

The modal verb **may**

The modal verb **may** has two forms:

1. **May** is the present tense form.
2. **Might** is a past tense form.

The equivalent **to be allowed to** for the expression of present, past and future tenses.

The modal verb **may** expresses [Ильиш Б.А.:1948:189]:

1. If the statement is problematic, conjunctural, it, as a rule, includes the verb **may**.

E.g. He may be or he may not be. (Dickens. Dickci VI, p.420)

2. In English, **may** matches in similar modal words **perhaps**, **may be**.

Often, on the spot **may**, a form of indicative mood is used **might** - a form of the subjunctive mood. In this case, the problematic element is enhanced.

E.g. *I think we could be great friends* (Wilde, L.W's. F, p.16)

If a proposal is made regarding events in the past, then may is used in the perfect infinitive form.

E.g. That may have been all right for the last generation (Galsworthy, p.146)

Assumption can express not only affirmative sentences. But negative:

E.g. They may not have returned yet.

3. The verb may is very common when expressing a request. *E.g. You may wait in the kitchen (Shaw, Pygmalion, p.65).*

The verb may, in the sense of resolution, resolution is used more in interrogative sentences. The opposite meaning, the value of the prohibition, is expressed by the verb must [1. 1961, c.26].

E.g. You must have seen her again (Wilde, L.W's. F, p.111)

4. May in the sense of objective possibility.

The verb may **may (can)** also express (like the verb can) a real-life possibility, but it is difficult to limit it from the meaning of conjecture. It appears most clearly in combination with may verbs of perception (to see, to hear).

E.g. "He might be seen in the club" (Galsworthy, p.617)

The verb may with the meaning of objective possibility is used in affirmative assumptions.

5. May in emotional speech [Долгополова З.К.:1961:26]:

F.g. Really mamma, you might have spared that (Shaw, Pygmalion, p.9).

6. May in the weakened value.

Unlike the verb can, which always retains a distinct lexical meaning, the verb may **may (can)** appear in a weakened meaning. Analyzing the semantics of the verb may there are two of its basic meanings in modern English: resolution and perceived possibility. The first is most clearly seen when expressing a request and permission:

*E.g. May he come too? You may stay, if you like I may come tonight, **main't (mayn't) I?***

This meaning becomes more generalized in introductory sentences.

E.g. It was, we may say, \ an argument of cogency.

In the meaning of conjecture, problematic at the most semantic richness, the verb may corresponds to the modal words may and be perhaps, but it can also come up with a weakening of the lexical meaning. This is usually the case when **the modal may** is not the only suggestion in the means of expressing suspicion or problematic nature. If may alone defines the modal color of a sentence, then its lexical meaning is always distinct.

E.g. This may be the reason.

As already noted, the verb *may* indicates a real occurrence. Including the value of “**the modal verb may**” is close within the meaning of the combination is it possible?

“**The verb may**” has the following meanings:

- A) assumption with a tinge of uncertainty;
- B) the possibility of committing an action according to the circumstance;
- B) permission, permissions
- D) disapproval and reproach

Comparing the use of the modal verbs *can* and *may* we see that they have common meanings:

1. The ability to perform an action under certain conditions. But the verb *can* expresses a real-life possibility, and the verb *may* be a possibility assumed.

E.g. Harry: Perhaps we might write it together. Harry: But you can write that letter.

2. Both verbs express resolved. In that case, the difference is that the verb *may* be more formal than *can*. The verb *can* is used colloquially:

E.g. Can you help me? Yes I can.

3. The infinitive following these verbs is used without the “to” particle.

4. In the third person singular of the present tense, the modal verbs have no ending - s.

E.g. “She can afford to dress well”, - thought Carrie (Th. Dreiser, *Sister Carrie*, p.55).

5. The interrogative form is formed without the auxiliary verb “to do”, and the modal verb is placed before the subject.

The modal verb **must** in modern English.

It should be noted that the modal verb *must* has only one constant form and two equivalents.

- 1. To have to - to express the past, the present.
- 2. To be to - future tense.

“I had to switch the front lights off” (G. Steinbeck, *The winter of our Discontent*, p.103)

To be to - indicates a previously agreed and planned action.

Consider the meaning and main cases of the use of the modal verb *must*.

1. The common meaning of the verb *must* in modern English is the expression of necessity. *Must* has the following semantic shades:

A) the necessary nature of the action.

E.g. “I know it must be so; it even would be” (Dickens, *Disk*, p.167)

B) the need for force circumstances, these conditions:

E.g. "We must leave this place directly" - said Mr. Pickwick, as he **rebolded** (**refolded**) the note (Dickens, p.199)

C) the certainty or inevitability of future action

E.g. What does it need to be colder soon? (Galsworthy, In Chancery, p.211)

2. The verb must is also widely used in the expression of a must. With the help of the verb must, the imperative is often expressed or a solution is formulated, both for other people and the speaker himself.

E.g. You must be reasonable, Mr. Higgins, you must. (Shaw, Pygmalion, p.42)

3. The must verb can also convey the value of probability or assumption bordering on confidence. In this sense, it is most often found with infinitive combinations containing the verb to be.

E.g. He must be quite middle-aged by dreaming.

The assumption about the past action is expressed by the combination of the verb must with the perfect infinitive form.

E.g. You must have frightened her.

4. In conjunction with the perfect infinitive, "the verb must" must (can) appear in the sense of obligation. In such cases, the combination with must has a conditional value like combinations with the forms ought or should.

Thus, there is a lot of information related to the modal category in English and Karakalpak languages. As we have seen a range of features of Modality in these languages, we must come to the conclusion through investigating modality in both languages, the usage of modality differentiate from each other but they have similarities in semantic features. What is more, in both languages modality reflects the speaker's attitude toward the situation being described.

References

1. З.К.Долгополова. Модальные глаголы в английском языке. М., 1961, с.17, 1961, с.23;
2. Насыров Д.С. Развитие языкознания в Каракалпакии, - Каракалпақ тили бойынша изертлеўлер. Нөкис, 1971.
3. Бекбергенов А. Модальные слова как самостоятельная часть речи в современном каракалпакском языке. – Каракалпақ тил билиминиң айырым мәселелери. Нөкис, «Билим», 1987, 49-56-бетлер.
4. Кутлымуратов Б. Хәзирги каракалпақ тилиндеги модаль сөзлер

- хаққында. –«ӨзИАҚҚБ Хабаршысы», 1965, №1, 79-84-бетлер.
5. Blakemore, D. (1994). Evidence and modality. In R. E. Asher (Ed.), The Encyclopedia of language and linguistics (pp. 1183–1186). Oxford: Pergamon Press
 6. К.Н.Качалова, Е.Е.Изаилевич. Практическая грамматика современного английского языка, Бишкек, 2001, с.91;
 7. Е.М.Гордон, Н.П.Крылова. Модальность в современном английском языке. М., 1977, с.15;
 8. Б.А.Ильиш “Современный английский язык” М., 1948, с.189
 9. Palmer, F. Modality and the English modals. London: Longman. 1979.- 240-243p.
 10. Palmer, F.R. Mood and Modality. Cambridge: Cambridge University Press 1986.
 11. Biber, Douglas / Johansson, Stig / Leech, Geoffrey / Conrad, Susan / Finegan Edward 1999. Longman Grammar of Spoken and Written English. London: Longman. p.483

М.Б. Байымбетова¹, Ж.А. Кұрбанбаев¹

¹Қарақалпақ мемлекеттік университеті Қарақалпақстан, Нөкис қ.,
Өзбекстан

*e-mail: m.bayimbetova@gmail.com

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ МОДАЛЬДЫҚ САНАТЫ

Аңдатпа: Қазіргі салыстырмалы тіл білімінде тілдік модальділік өзекті болып табылады. Бұл құбылыстың өзіндік ерекшелігі бар. Жұмыста модальділік категориясы және белгілі бір функционалдық ерекшеліктері бар модаль сөздердің қолданылуы қарастырылады. Зерттеу ағылшын және қарақалпақ тілдеріндегі рұқсат, ұсыныс, міндет және мүмкіншілік модаль етістіктерінің қолданылуын зерттеуге бағытталған. Зерттеу мәселесі қазіргі ағылшын тіліндегі модаль сөздердің семантикалық мүмкіндіктерін және қарақалпақ тілдеріндегі модальділіктің шығу тегін нақтылау қажеттілігіне байланысты өзекті болып отыр. Модаль сөздердің ерекшеліктері мысалдар арқылы нақтыланады.

Түйін сөздер: модальділік, категория, модаль сөздер, семантика, модаль, can, may, must.

КАТЕГОРИЯ МОДАЛЬНОСТИ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Языковая модальность актуальна в современной сравнительной лингвистике. Это явление имеет свою специфику. В статье рассматривается категория модальности и употребление модальных слов, обладающих специфическими функциональными признаками. Исследование направлено на изучение употребления модальных глаголов в разрешении, предложении, обязательстве и возможности в английском и каракалпакском языках. Проблема исследования актуальна в связи с необходимостью уточнения семантических возможностей модальных слов современного английского языка и происхождения модальности в каракалпакских языках. Особенности модальных слов поясняются на примерах.

Ключевые слова: модальность, категория, модальные слова, семантика, модальные, can, may, must.

Received 09 March 2022

FTAMP 16.01.45

DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v59i2.849>

*Жұлдыз Мамырбаева¹**

¹Үшқоңыр орта мектеп-гимназиясы, Шамалған, Қазақстан

*e-mail: mamyrbaeva2015@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ОҚУ ТАНЫМЫН АРТТЫРАТЫН МӘТІНДЕРДІ ҚОЛДАНУ

Андатпа. Мақалада қазақ тілі пәнін оқытудың бір мәселесі ретінде сабақта мәтіндерді қолдану әдістемесі қарастырылады. Оқушылардың оқу танымын арттыратын мәтіндер туралы талданады. Ғалымдар еңбектеріне шолу жасалып, оқутанымға берілген анықтамалар нақтыланып, ол туралы терең талдау жасалды. Қазақ тілі сабағында оқушылардың оқу танымын арттыратын мәтіндер мәселесі де қарастырылды және мәтіндерді іріктеу, жүйелеу, оларға қойылатын талаптар ескеріліп, талдау үлгілері көрсетілді. Жалпы сабақта оқутанымдық мәтіндердің қолдану жолдары ұсынылды.

Кілт сөздер: оқутаным, танымдық әрекеттер, мәтін, тұлғааралық қатынастар.

Таным - адамдардың нәтижеге бағытталған шығармашылық әрекеттерінің үрдісі. [1.215]. Ол үшін әр оқушының жас ерекшелігін, жеке бас қасиеттерін, мүмкіндіктерін, қабілеттерін ескерген жөн. Таным зейін, түйсік, қабылдау, ес, ойлау, сөйлеу, қиял секілді қабілеттерден тұрады:

Зейін дегеніміз - сананың нақты бір затқа, құбылысқа немесе іс-әрекетке бағытталуы және шоғырлануы. Зейін тұрақты болса, оқушы соғұрлым берілген мәтін мазмұнын түсініп, нақты ақпарат ала алады. Кез келген ақпаратты қабылдау зейіннің дұрыс шоғырлануынан басталады.

Түйсік - қоршаған ортамыздағы заттар мен құбылыстардың сезім мүшелерге тікелей әсер етіп, адам миында сақталуы, көрініс табуы. Түйсік таным процесімен тікелей байланысты. Себебі адам таным процес арқылы қоршаған ортаны таниды. Адам дүниені ең алдымен сезім мүшелері арқылы түйсінеді.

Келесі кезекте, қабылдау сезім мүшелері арқылы жүзеге асады. Адамға тікелей әсер ететін құбылыстардың нәтижесі.

Ес – адам тәжірибесінде қабылдағаны, басынан кешкен ой-сезімі, әрекеті жоғалып кетпей, баста сақталуы, ол үнемі жаңғырып отырады.

Ойлау – таным процестерінің ішіндегі ең жоғарғы процесс. Ойлау арқылы адам дамиды, танымы кеңейеді.

Сөйлеу – пікір алысудың формасы. Сөйлеу арқылы адам ойын жеткізеді, сыртқы ортамен қарым-қатынасқа түседі. Оқу таным процесінде ой алмасып, ақпарат бөліседі.

Ең соңғысы қиял – адамға ғана меншікті психикалық процесс. Бұл адамның еңбек әрекетімен байланысты. Қиялды оқушының оқу процесінде байқауға болады. Танымды арттыратын, сөздік қорын молайтатын шексіз ойлау жүйесі [2.131-234]. Демек, таным арқылы оқушы белсенділігі, көптеген жаңа ойларға, іс-әрекеттерге мүмкіндіктері ашылады. Қоршаған ортаның әсерінен үнемі даму, өсу, өзгеру процесінде болады.

Ақыл-ой тұжырымдамасы әл-Фарабидің таным теориясының негізі болып табылады. Таным алғашқы кезеңінде адамның сезім мүшелері арқылы дамиды. Содан кейін таниды, сезеді, әрекетке түседі.

Танымдық әрекет- оқушылардың терең білім алуға негізделген ақыл-ой, санасының ең жоғарғы сатысында жүзеге асатын күрделі әрекет. Бұғаноқушы мен мұғалім әрекеті тікелей байланысты, яғни оқушылардың жеке қабілеттері, мүмкіндіктері, жауапкершіліктері, айналасына көзқарасы айқын көрінеді. Сонымен қатар мұғалімнің де сабақты жүйелі ұйымдастыруы, өз пәнінің нақ шебері болуы өте маңызды. Бұл - оқу процесінде көзге көрінетін әрекет. Осындай мәселелерге өз ойын қосып, анықтама берген зерттеушілер бар. Атап айтсақ, Ж.Қараев «Танымдық іс-әрекет арқылы жеке тұлғаның мотивациясы, іс-әрекеті, белсенділігі артады» деп айтқан [3.14-17]. Демек, таным арқылы оқушы мотивация алады, жаңа бастауларға құлшыныс табады, өздерінің жеке қабілеттерін дамытады.

Оқу-танымдық әрекет оқушылардың білімін жетілдіруге, сауатын ашуға, танымын кеңейтуге бағыталады. Ол туралы әр түрлі зерттеушілердің еңбектерінен, жазбаларынан көруге болады. Ойшыл Сократ оқу-танымдық процес кезінде оқушылардың белсенділігін, жан-жақтылығын байқап, үнемі қадағалау керектігін айтты. Бұл туралы көптеген пікірлер айтқан ойшылдар, зерттеушілер де болды. Мысалы, Коменский, Я.А., Чернышевский, т.б. орыс философтары өз еңбектерінде де айтқан. Ал Дистерверг болса, оқу процесінде оқушылардың танымын кеңейтудің жолы - оқушылардың белсенділігі маңызды, сана, ақыл-ой, ми дамиды дейді [4.259] Менің ойымша, оқушы оқу танымы арқылы мектеп қабырғасында білімін нақтылап, өмірге деген көзқарасын кеңейтіп, өзін дамытады. Әр кезеңде ғалымдар оқутаным мәселесін көтеріп, оған түрлі анықтама бергені белгілі болғандай, баланың танымы оқытудың әр

кезеңінде де өзекті мәселе болғаны байқалды. Ендігі кезекте осы оқутаным құбылысының дамуы немесе қабілет ретінде арттыру мәселесін қарастырамыз. Оның ішінде оны мәтін арқылы қалай дамытуға болады деген сұрақтың төңірегінде өрбітетін боламыз.

Қазақ тілі сабағында оқу таным процесін кеңейтудің жолдары көп. Қазіргі таңда оқушылар мәтінмен көп жұмыс жасайды. Мәтіндердің түрлеріне тоқталсақ: тұтас мәтін, тұтас емес мәтін, аралас мәтін, құрамдас мәтін болып бөлінеді. Әр мәтіннің құрылымы әр түрлі, әр түрлі тапсырмалар орындап, оқушы танымына тікелей әсер етуге болады. Әр сабақта грамматикалық білімді игертуде мәтіндердің рөлі зор. Меңгертуге бағытталған тақырыпты оқушылардың қаншалықты игергенін және оны практикамен байланыстыруда түрлі мәтіндердің пайдасы көп. Оның ішінде біз сөз етіп отырған оқу танымды қабілетті арттыратын мәтіндерді әуелі іріктеп алу және оны іскерлік дағды қалыптастыру үшін іске қосу әрдайым маңызды іс. Сондықтан өз тәжірибемде жиі пайдаланып жүрген бірнеше мәтіндер мен тапсырмаларға тоқтала кетсек:

Мемлекеттік рәміздер

Мемлекеттік рәміздер - еліміздің рухын, мәдениетін, салт-санасын, арман-тілегін білдіретін ерекше қайталанбас белгілер. Рәміздерге желбіреген туымыз, Гимніміз, еңселі Елтаңба жатады. Елтаңба авторлары: Ж.Мәлібеков, Ш.Уәлиханов. Қазақта «Шаңырағың биік, керегең кең, босағаң берік болсын» деген жақсы сөз бар. Осы сөзді басшылыққа алған. Көгілдір түстің үстіне шаңырақтың бейнесі салынған. Одан жан-жаққа күн сәулесі сияқты уықтар шашырап тұр. Бұл шаңырақ көгілдір аспан астында татулықта, ынтымақтастықта тұрып жатқанымызды білдіреді. Мәтінді берудегі мақсат: оқушыларға рәміздер арқылы отандық белгілерді таныту мен отанды қастерлеуге бағыттау. Ал тапсырма шарты:

- 1) Мәтінді оқыту,
- 2) Мәтіннен тәуелдік жалғаулары бар сөздерге морфологиялық талдау жасату. Оқушылар мұндай тапсырмаларды орындау арқылы қазақ тілінің грамматикасын меңгерумен қатар, оқу- танымын кеңейтіп, шынайы өмірде дұрыс қолдануға икемделеді.

Қызыл кітап және Қазақстан қорықтары

«Қорық» сөзі өте көне, ол сонау Киев Русінің тұсында аң аулауға ең қатал әмірмен тыйым салынған жерлерді белгілеу үшін қолданылған. Қазақстан мен Орта Азияның басқа республикаларында қорықтар 1926 жылдан, ең алғаш Ақсу-Жабағылы, екінші болып, Қостанай облысының

тың бидайықты аумағында көлдерді қорғауға алынған Наурызым қорығы 1930 жылы, Іле Алатау жотасының орталық бөлігінде Алматы қорығы 1931 жылы құрылды. Төртінші қорық - Көкшетау облысының айдын көлдерін қорғауға алынған Бурабай қорығы, одан кейін Барсакелмес 1939 жылы, алтыншы Қорғалжын қорығы 1958 жылы. Келесі Марқакөл, сегізінші Үстірт қорығы 1984 жылы құрылған, ол Үстірттің батыс тік жарларының ең биігінде орналасқан. Ең соңғысы Алакөл қорығы 1998 жылы құрылды[5.8].

Оқушылар бұл мәтін арқылы Қазақстанның табиғат байлығы мен құндылығы туралы ақпарат ала отырып, мемлекеттің қорғауындағы өсімдіктер мен жануарлар туралы оқып білетін болады. Мемлекеттік қорғаудың маңызымен қатар, табиғатты, оның өмір сүруші тірі мекендеушілерін аялау, қамқорлық таныту деген құнды қасиеттерді бойларына дарытады. Тәрбиелік және оқутанымдық мәні бар мәтіндерді қолдануда әуелі оларға мазмұндық құрылымдық талдау жасатылады. Сонан соң меңгеруге бағытталған грамматикалық мәселелердің түйінін шешуге бағытталған тапсырмалармен ұштастырылады. Мысалы, 1. Мәтінді оқыңдар, мәтіндегі негізгі ақпаратты анықтаңдар. 2. Сұраққа жауап беріңдер. Қорық не үшін ұйымдастырылды? Оның маңызын өз түсінігің бойынша әңгімеле. 3. Мәтін ішінен екі сөйлемді таңдап алып, синтаксистік талдау жаса.

Тапсырманың мақсаты - берілетін тапсырма түрлері олардың өмірден алған білік-дағдыларына пайымдаулар жасатуға, ой түйіндерін жүйелі сабақтауға және алған теориялық білімдерімен өмірден көрген-түйгендерін бірлікте ұштастыру.

Тапсырманың тиімділігі: оқушылардың таным деңгейі өседі, алған ақпараттарды біліктілікпен ұштастыра бірлікте қолдана біледі.

Нәтижесінде: оқушы айтар ойын жүйелі ойлап, қорыта біледі. Білімді өз бетімен алу дағдысын қалыптастырады. Сөйлемдердің танымдық мәніне зер салып, өз ойын анық жеткізе білді. Ақпараттарды белгілі бір мақсатқа пайдалана білуді үйренеді. Оқутанымдық қабілеті жетіледі. Қорыта келгенде қазақ тілі сабағында әр оқушыны жеке қалыптасушы тұлға деп санап, оқуға деген белсенділігін арттыру, қабілеттерін ашу, ой- санасына өзгерістер енгізу – оқу танымын арттырудың ең маңызды баспалдағы болып саналады. Оқу танымды арттыру тікелей мәтін құрылымына, негізгі идеясына, сұрақ түрлеріне, тапсырмалардың деңгейлігіне байланысты. Мәтін соңында орындалатын грамматикалық тапсырмалар оқушылардың тікелей оқу танымына әсерін

тигізеді. Тапсырмаларды орындау барысында «Кубизм» әдісін қарапайым сұрақ- жауап түрінде, «Блум түймедағын» сұрақтың күрделі түрлеріне қолданса, «Ара ұясы» әдісін мәтін мазмұнын мүдірмей айтқызу кезінде қолданса, «Венн диаграммасын» екі құбылысты немесе затты салыстыру мақсатында, «Топтау» әдісін мәтін бөліктеріне қарай топтау кезінде қолдануға болады. Оқушылар мәтін арқылы грамматикалық тапсырмаларды орындап, шынайы өмірде дұрыс қолдана алады. Жүйелеу, анализ:контенттік анализ, синтез әдістерін қолдана отырып, оқушылардың оқу танымын арттыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әл-Фараби, Философиялық трактаттар. Алматы. «Ғылым»,1973ж.-215б.
2. Жұмасова К. «Психология» Астана: 2010ж.-131-234б.
3. Ж. Қараев. Оқытудың компьютерлік технологиясын жасау//ИФМ, №3, 1994ж.-14-17б.
4. Дистервег А. «Избранные педагогические сочинения» - М.: Педагогика,1981ж.-259б.
5. Ковшарь А.Ф. «Қазақстан Қызыл кітабы беттерінен. Омыртқалы жануарлар» - Алматы ААҚ «Алматы кітап» 2004ж.-8б.

References

- 1 Äl-Farabi, Filosofialyq traktattar.Almaty. «Gylym»,1973j.- 215b.
- 2 Jūmasova K. «Psihologia» Astana: 2010j.-131-234b.
- 3 J. Qaraev. Oqytudyñ kömpüterlik tehnologiasyn jasau//İFM, №3, 1994j.-14-17b.
- 4 Disterveg A. «İzbrannye pedagogicheskie sochinenia» - M.: Pedagogika,1981j.-259b.
- 5 Kovşär A.F. «Qazaqstan Qyzyl kitabı betterinen. Omyrtqaly januarlar» - Almaty AAQ «Almaty kitap» 2004j.-8b.

Zhuldyz Mamyrbayeva¹

¹Ushkongyr Secondary Grammar School, Shamalgan, Kazakhstan

*e-mail: mamyrbayeva2015@mail.ru

USING TEXTS THAT ENHANCE STUDENTS' READING COMPREHENSION IN KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Abstract: The article considers the method of using texts in the classroom as one of the problems of teaching the Kazakh language. Texts are analyzed that improve students' reading comprehension. The works of scientists were considered, the definitions of the textbook were clarified and deep analysis was carried out. The issue of texts that increase students' reading comprehension in the Kazakh language lesson is also considered, and samples of analysis, the requirements for selection and systematization of texts are taken into account. In general, the lesson offers ways to use educational texts are taken into account

Keywords: learning, cognitive activity, text, interpersonal relationships.

Жулдыз Мамырбаева¹

¹Ушконгырская средняя гимназия, Шамалган, Казахстан

*e-mail: mamyrbayeva2015@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕКСТОВ, ПОВЫШАЮЩИХ ЧИТАТЕЛЬНЫЕ ЗНАНИЯ ОБУЧАЮЩИХСЯ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. В статье рассматривается метод использования текстов на уроках как одна из проблем обучения казахскому языку. Анализируются тексты, которые улучшают понимание прочитанного учащимися. Были рассмотрены работы ученых, уточнены определения учебника и проведен глубокий анализ. Также рассмотрен вопрос о текстах, повышающих понимание прочитанного учащимися на уроке казахского языка и учтены образцы анализа с учетом требований к отбору, систематизации текстов. В целом на уроке предложены способы использования учебных текстов.

Ключевые слова: обучение, познавательная деятельность, текст, межличностные отношения.

Келін түсті 12 Сәуір 2022

FTAMP 16.01.45

DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v59i2.848>

Г. Батешова^{1*}

¹Сүлейман Демирель атындағы университеті, Қаскелең, Қазақстан

*e-mail: bateshova@yandex.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЖАҒДАЯТТЫҚ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ САУАТТЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ

Аңдатпа: Мақалада қазақ тілін оқытудағы функционалды сауаттылық мәселесі және жағдаяттық тапсырмаларды қолданудың тиімділігі баяндалады. Жағдаяттық тапсырмаларды құрастырудың жолдары көрсетіледі. Автор жағдаяттық тапсырмалар арқылы грамматикалық тақырыптарды қалай меңгертуге болатынын мысалдармен түсіндіреді. Сондай-ақ, мақалада «жағдаят» термині шетелдік философ, психолог ғалымдарының анықтамасымен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: жағдаят, функционалды сауаттылық, жағдаяттық тапсырма, жағдаяттық мәселе, заманауи білім.

XXI ғасырдың талабына сай елімізде білім беру саласында тың өзгерістер күннен-күнге артып келеді. Орта білім берудің мазмұны өзгеріп, жаңаша көзқарастар пайда болуда. Жаңартылған білім бағдарламасы педагогтердің де, ата-аналардың да көңілінен шығып, оң бағасын беруде. Бастапқыда дәстүрлі оқудың ықпалынан шыға алмай жүрген ұстаздар да қазіргі таңда жаңаша білім беру дағдыларына қалыптасып, үйренісіп те кетті. Шәкірттерінің функционалды сауаттылығын арттыру басты орында болу керек екендігін ұқты. Функционалды сауаттылық ұғымын таратып айтар болсақ, оқушының пәнді терең түсіну қабілетін дамыту, алған білімдерін сыныптан тыс өмірде, кез келген жағдайда тиімді пайдалана білуін қамтамасыз ету. Яғни орта білім беру мектептерінде республикамыздың зияткерлік қабілеті қалыптасқан, рухани тұрғысынан дамыған, бүгінгі жаһандану заманында көштен қалмай ілесіп отыратын азамат етіп тәрбиелеу. Сондай-ақ мемлекеттік тілдің мәртебесін нығайтып, қолданыс аясын кеңейтуде білім беру саласындағы жаңалықтардың маңызы зор. Қазақ тілі сабағында қолданып жүрген

қазіргі оқу тапсырмалары мен әдіс-тәсілдеріміз дәстүрлі оқыту жүйесінен біршама өзгеше, оқушылардың функционалды сауаттылығын арттыруға бағытталған тапсырмалардың түрлері де өте көп. Соның бірі – қазақ тілі сабағында қолданылатын жағдаяттық тапсырмалар.

Жағдаяттық тапсырмалар пәндік білім арқылы оқушыларға өмірлік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Заманауи білім беру сапасы оның нәтижелері мен нәтижелерге қол жеткізу үшін жасалған жағдайлардың сапасы арқылы өлшенеді.

Жағдаяттық тапсырмалардың негізі – жағдаят деп алсақ, бір қарағанда қарапайым болып көрінетін «жағдаят» термині - жұмбағы шешілмеген терең ұғым. Философиялық еңбектерде жағдаят дегеніміз – байланыстың, қызметтің уақыттық-кеңістік шарттарының субъективтілік және объективтілік бірліктері деп беріліп, тұлғаның әлеуметтік таратушысы, нақты бір мәдениеттің, дамыған даралықтың өкілі ретінде қарастырылады. Неміс философы К.Ясперс жағдаяттарды жалпы және жалқы деп жіктеп, біріншісіне әр адамның басынан өтетін қуаныш, қайғы, қасіреттерді, екіншісіне бір ізді есепке алу жолдары жоқ, әр жағдаяттың өзіне тән жұмбақ фактілер жиынын жатқызады [1,520].

Д.Магнуссон әртүрлі деңгейдегі жағдаяттарға талдау жасап, талдау бірліктерінің арасындағы нақты шектің жоқтығын көрсете келіп, жағдаяттарды идеологиялық, әлеуметтік, мәдени деп бірнеше типтерге жіктеп, оның 5 түрлі факторларын ажыратады: оңды және толықтырушы, кері тартушы, жігерлендіруші, әлеуметтік өзара байланыстырушы, белгісіздік[2,416].

Сонымен, жағдаятты шешу біріншіден, фактіні айқындаумен, екіншіден, өзіндік бекемнің пайда болуымен, үшіншіден, жағдаяттың не екендігін түсінумен сипатталады.

К.Левин еңбектерінде жағдаят жалпы өмірлік жағдаяттарға да, жеке әп-сәтте болатын жағдаяттарға да қатысты делінген. Осы тұрғыдан алғанда автор жағдаят мәнін нақты бір сәттегі мінез-құлықты сипаттайтын барлық фактілер жинағын «психологиялық өмір кеңістігі» терминін пайдалана отырып түсіндіреді.

Жағдаяттық тапсырмалар оқушылардың мынадай қабілеттерін арттыруға мүмкіндік береді:

- логикалық ойлауы дамиды;
- сөздік қор, тіл байлығы молаяды;
- танымдық қызығушылығы артады;
- ізденімпаздық қасиеті жоғарылайды;

Сонымен қатар, жағдаяттық тапсырмалар орындау арқылы оқушының

бойында мынадай дағдылар қалыптасады:

- өзекті мәселені табуға талпынады;
- мәселені шешудің балама жолдарын қарастырады;
- ақпараттарды сұрыптайды;
- тез ойлауға, терең ойлауға машықтанады;
- нақты шешім қабылдауға үйренеді;
- санадағы ойды зерделей біледі;

Көне Қытай философиясында Конфуцийден қалған «Маған айтып берсең, ұмытып қаламын, көрсетсең, есте сақтармын, ал өзіме жасатсаң, үйренемін!» деген тұжырым бар. Жағдаяттық тапсырма беру арқылы мұғалім балаға ой тастайды, бала өз деңгейіне, аялық біліміне сай ықтимал жауап береді. Демек, оқушылар жағдаяттық тапсырмаларды орындағанда, ең бастысы оның өз бетінше жасаған әрекеті қалады екен.

Қазақ тілі сабағында жағдаяттық тапсырмаларды топтық, жұптық, жеке тапсырма ретінде де беруге болады. Мұндай тапсырмаларды жеке орындағаннан гөрі топта немесе жұптасып орындау балалардың тиімді, дұрыс шешім шығаруына септігін тигізеді.

Мақалада өз тәжірибеде қолданылған қазақ тілі сабағындағы жағдаяттық тапсырмалардың түрлері мен жүзеге асырылған технологиялардың тиімді тұстарын көрсетпекпін. Жағдаяттық тапсырмаларды құрастырудың мынадай түрлері бар:

1. Күнделікті өмірде болуы мүмкін жағдаяттық оқиғалар негізінде сұрақтар құрастыру. Адам баласы өмірде түрлі (екі ойлы, күмәнді, ыңғайсыздық тудыратын, қиындықтан шығу т.с.с) жағдайларға тап болыпжатады. Сондай кезде «не істеу керек?» деген сұрақ туындайды. Қазақ тілісабағында өтіліп жатқан тақырып төңірегінде жағдаяттық сұрақ өрбіту – мұғалімнің шеберлігі. Мәселен, 8-сыныпта өтілетін «Көне түркі жазбалары баға жетпес құнды байлық» тақырыбына байланысты мынадай жағдаяттық тапсырма құрастыруға болады: «Сенің үйіңе шетелдік азаматтар қонаққа келді. Олар Қазақстанның тарихи мәдениеті туралы білгісі келді. Сен оларға қандай ақпарат бере аласың?»

Жағдаяттық тапсырмаларды шешендік сөздер, аңыз әңгімелер, ертегілердің мазмұнынан алып, жағдаяттық оқиға желісі бойынша **оқушыларға ой тастау.** Оқушының берген жауабын шығармадағы автордың шешімімен салыстыру. Мәселен, Сырым мен Малайсары арасындағы диалогтан мынадай бір үзіндіні алып, оқушыларға жағдаяттықтапсырма беруге болады. «*Сырым жисырма алты жасында*

бір жолдасымен Нұралы ханның үйіне барса, Қараман тана Малайсарымен сөйлесіп отыр екен.

- Балалар, аман ба? - депті де, елемей өздері сөйлесе берінті. Сырым жолдасына дауыстап:

- Жұр, кетейік, бұлар бізді адам деп отырған жоқ қой! - дейді.

Малайсары жалт қарап:

- Ата тұрып ұл сөйлегеннен без, Ана тұрып қыз сөйлегеннен без. Сырнайдай сарнаған мына бала кім еді? - дейді...» Сонда сендер Сырымның орнында болсаңдар қалай жауап берер едіңдер?

Мұндай тапсырманы орындау арқылы оқушы шешендік сөзді есінде сақтап қана қоймайды, мәтін мазмұнындағы даналық сөздермен сөздік қорларын да байытады.

2. Мәтіннің кіріспесін қызықты оқиғамен бастап, жалғастыруды талап ету. Тапсырма оқушының шығармашылық қабілетін оятып, танымдық білімін арттырады. Оқушы оқиға желісін дамытып, көркем мәтін құруға талпынады. Мысалы, «Түн. Айнала жым-жырт. Үй іші шыртыққыда. Терезеден ақ жауынның тырсылы естіледі. Кенеттен...»

3. Қандай да бір мәселені сурет, сызба немесе кесте түрінде шешуді тапсыру. Мұндай тапсырманы да мұғалім сабақтың тақырыбына немесе оқу мақсатына орай түрлендіріп беруіне болады. Оған мысал ретінде 8- сыныптың қазақ тілі оқулығындағы «Логистика туралы не білеміз?» тақырыбы бойынша берілген 5-тапсырмадағы жағдаяттық тапсырманы келтіруімізге болады. «Сен логист болып жұмысқа орналастың. Ресейлік тұтынушыдан киіз үйге тапсырыс түсті. Киіз үйді алу мен тұтынушыға жеткізуге дейінгі аралықтағы барлық процесті ұйымдастырудың кезеңдік сызбасын жаса» [3,77].

4. Қазақ тілі сабағында пікірталас (дебат, диспуд) ойындары арқылы жағдаяттық мәселе көтеру. Көбінесе сыныптағы оқушыларды топтастыру арқылы жүзеге асырылады. Топтар арасында белгілі бір мәселе жөнінде ойды, пікірді, жобаны қолдану не жоққа шығару сипатында жүргізіледі. Пікірталас қарама-қарсы көзқарастардың қақтығысын қамтамасыз ететін ережелердің болуымен ерекшеленеді. Екі тарап өз позицияларын дәлелдеп қана қоймай, сонымен қатар, өз шешу жолдарын ұсынуы да тиіс. Талқыға салынатын тақырып екі жақты әділетті болғаны дұрыс. Мысалы, бір топ «Білім – өмір шырағы» дегенді ақтап шықса, екінші топ «Білім – адамзаттың қас жауы болуы мүмкін» дегенді дәлелдеуге тырысады.

Қазақ тілін оқытуда оқушылардың тілдік нормаларды дұрыс меңгеріп, сауатты сөйлеп, сауатты жазу дағдысын игеруі де маңызды. Бұл тұрғыда жағдаяттық тапсырмаларды екі түрлі жолмен үйлестіруге болады. Оның бірі – жағдаяттық тапсырманың жауабын грамматикалық тақырыптармен байланыстырып беруді талап ету. Екіншісі – тапсырманың өзін тілдің дыбыс жүйесі, сөз мағынасы, тілдің грамматикалық заңдылықтары аясында жасауға болады. Сондай тапсырманың бірі ретінде көз алдымызға мына жағдаятты елестетіп көрейік: «Саған үш жыл бойы шетелде оқу бақыты бұйырды. Ата-анан, бауырларың, туған жеріңнен жырақта жүру сен үшін таңсық жағдай. Үш жылдан кейінгі елге оралғандағы көңіл күйіңді одағай сөздерін қолданып жеткізіп көр». Оқушы жауап берерде рөлге еніп, елге, туған жерге деген сағыныш сезімін білдіру үшін одағай түрлерін есіне түсіріп, орынды қолдануды қарастырады. Келесі бір тапсырманы мынадай үлгіде берсек:

Берілген сөйлемдерді бір сөзбен қалай атауға болады?

1) *Тілімізге ертеректе еніп, қалыптасып кеткен сөздердің сіңісіп кеткені соншалық, оларды аңғару қиын.*

2) *Өткен өмір шындығын шынайы тұрғыдан суреттеу үшін керек.*

3) *Тың кезінде болады, уақыт озған сайын бұрыннан бар сөз сияқты болып ұғынылады.*

4) *Ғылым мен техниканың белгілі бір саласын меңгеру үшін сол салағатән сөздердің мағынасын түсіну қажет.*

5) *Негізгі қасиеті – тиянақтылық. Сөздері бекем орынға ие. Сөздердің орны тұрақты.*

6) *Халықтың ақыл-ойын, тапқырлығын, даналық қорытындыларын байқауға болады.*

Мұндай тапсырмаларды орындаған оқушы тіліміздің бай сөздік құрамы мен сөздік қоры туралы түсінік алады. Тіліміздегі әр сөздің табиғатын тереңінен түсінудің мәнін ұғады. Өзі де тіл білімінде берілген ғылыми анықтамаларды өз сөзімен қорытып, грамматикалық ұғымдардың өмірге де қажет екенін түсінеді.

Жағдаяттық тапсырмалардың өзіндік ерекше тұстары бар. Қазіргі заманауи зерттеушілердің (О.Акулова, С.А.Писарева, Е.В.Пискунова) пайымдауынша, жағдаяттық тапсырмалар оқушының функционалды сауаттылығын арттыруда маңызды ресурс болып табылады. Себебі оқушы білімді тәжірибе жасау арқылы алады. Тапсырмадағы жағдаят – шынайы қоғамда болып жатқан үдеріс. Өмірде оқушы тұрмақ, ондай жағдаятпен мұғалімнің өзі де кездеспеген болуы мүмкін. «Мұндай жағдайларда

мұғалім мен оқушы тапсырманы бірігіп шешуге ұмтылады. Мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас «тұлға мен тұлғаға» ауысады. Яғни, мұғалім тапсырманың жауабын білуші ретінде емес, көмекші сипатында көрінеді» [4,96]

Л.С.Выготский оқушылар өздерінің «Жақын арадағы даму аймағында» (ЖАДА) жұмыс істесе, танымдық дамудың жақсаратындығын атап көрсеткен. ЖАДА оқушы дамытатын дағды мен қабілеттер, өз бетімен жасай алмайтын тапсырмалар көлемін айқындайды. Бұл тапсырмаларды орындауда оқушыларға жаңаны үйренуде тірек болатын ересектердің көмегі немесе қолдауы керек. Бұл қолдау қарым-қатынасты қамтиды және де Выготский бұл жағдайда оны оқытудың негізгі құралы деп есептейді [5,71]

Функционалды сауатты оқушы дегеніміз орта білім алу барысында өмірде кездесетін түрлі жағдаяттардың шешімдерін таба алатын қабілетке ие болған, қолданбалы білімін жүзеге асыра алатын деңгейдегі білім иесі болып табылады. Басқаша айтқанда, функционалды сауаттылық - оқушының жеке тұлғасының әлеуметтенуіне оң ықпал ететін басты тірек. Өз сабағына үнемі ізденіспен, жоғары дайындықпен келіп, түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану – қазіргі заманауи ұстаздарға қойылып отырған міндет. Ю.К.Бабанский: «Сапаны арттыру – нақты жағдайдағы кез келген шешімнің ең тиімді нұсқасын таңдау» - деп көрсеткен. Сондықтан да қазақ тілі сабағында оқушының функционалды сауаттылығын арттырып, сапалы білім беру үшін жағдаяттық тапсырмалардың алатын орны ерекше. Оны қандай жолмен құрастыру, қандай тиімді әдіспен қолдану қажеттігі әрбір ұстаздың еншісінде.

Сонымен, қазақ тілін оқытуда білім алушылардың функционалды сауаттылығын арттыруға бағытталған білім мазмұнын меңгерген оқушы –білім, білік дағдыларын өмірлік қажеттілігіне қолдана білуді, жан-жақты ақпарат көздерімен жұмыс істей алуды, өмірлік мәселелерді сыни тұрғыдан бағалап, дұрыс басқара алу қабілетіне ие болған тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ясперс К. Духовная ситуация времени. – Москва: Политиздат.,1991. – 520 с.
2. Магнуссон К. Психология ситуации. – Санкт-Петербург: Питер, 2001. – 416 с.
3. Ермекова Т.Н., Ерхожина Ш.Л., Тоқбаева А.Е. «Қазақ тілі»

- оқулығы. 8-сынып. Арман-ПВ, 2018. – 77 б.
4. Акулова О.В., Писарева С.А., Пискунова Е.В. Конструирование ситуационных задач для оценки компетентности учащихся: Учебно-методическое пособие для педагогов школ. – СПб.: КАРО, 2008. – 96 с.
 5. «Педагогикалық қоғамдастықтағы мұғалім көшбасшылығы» ҚР педагог қызметкерлерінің біліктілігін арттыру бағдарламасы. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Педагогикалық шеберлік орталығы, 2016. – 71 б.

References

1. İaspers K. Duhovnaia situasia vremeni. – Moskva: Polit izdat.,1991. – 520 s.
2. Magnusson K. Psihologia situasii. – Sank-Peterburg: Piter, 2001. – 416 s.
3. Ermekova T.N., Erhojina Ş.L., Тоқбаева А.Е. «Qazaq tılı» oqulyғы. 8-synyp. Arman-PV, 2018. – 77 b.
4. Akulova O.V., Pisareva S.A., Piskunova E.V. Konstruirovanie situasionnyh zadach dlä osenki kompetentnosti uchaşihsä: Uchebno-metodicheskoe posobie dlä pedagogov şkol. – SPb.: KARO, 2008. – 96 s.
5. «Pedagogikalyq qoғamdastyqtaғы müғalım köşbassыlyғы» QR pedagog qyzmetkerleriniñ biliktılıgın arttyru baғdarlamasy. Müғalımge arnalған nūsqaulyq. Pedagogikalyq şeberlik ortalyғы, 2016. – 71 b.

Gulzhazira Bateshova¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

*e-mail: bateshova@yandex.ru

IMPROVING FUNCTIONAL LITERACY OF STUDENTS THROUGH SITUATIONAL TASKS IN KAZAKH LANGUAGE EDUCATION

Abstract: The article describes the problem of functional literacy in teaching the Kazakh language and the effectiveness of using situational tasks. There are shown some ways to create situational tasks. The author explains with examples how to master grammatical topics through situational tasks. Also in

the article, the term "situational" is explained by the definition of foreign philosophers and scientists-psychologists.

Keywords: situation, functional literacy, situational task, situational problem, modern education

Гулжазира Батешова¹

¹Университет имени Сулемана Демиреля, Каскелен, Казахстан

*e-mail: bateshova@yandex.ru

ПОВЫШЕНИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ЧЕРЕЗ СИТУАЦИОННЫЕ ЗАДАЧИ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация: В статье излагается эффективность использования ситуационных заданий при обучении казахскому языку, указываются способы составления ситуационных заданий. Автор на примерах объясняет, как с помощью ситуационных заданий можно освоить грамматические темы. Также в статье термин «ситуация» был объяснен определением зарубежных ученых-философов, психологов.

Ключевые слова: ситуационная, функциональная грамотность, ситуационная задача, ситуационная проблема, современное образование.

Келін түсті 12 Ақпан 2022

Сайтбеков Н.,^{1*} Абдрахманов М.,¹ Ханафия Ж.,¹ Даулет А.¹ Сайтбекова А.²

¹Сүлейман Демирель атындағы университеті, Қаскелең, Қазақстан

² Айгерім клиникасы, Ақтөбе, Қазақстан

*e-mail: nurbol.saitbekov@sdu.edu.kz

14-15 ЖАСТАҒЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ПСИХОЭМОЦИОНАЛДЫ ЖӘНЕ ФИЗИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ДЕНЕ БЕЛСЕНДІЛІГІ

Андатпа. Бұл мақалада негізгі бағыт ретінде қоғамның қазіргі қалыптасу деңгейі оқушылардың дене дайындығы дамуы мен денсаулығын сақтау сияқты ғылыми мәселелермен тығыз байланысты. Әлеуметтік-қаржылық қалыптасудың мұндай саясаты жасөспірімдердің дамуына әсер етеді, бұл олардың ішкі, психологиялық және физикалық денсаулығындағы терең өзгерістерге әкеледі. Психоэмоционалды мектеп оқушыларының күйіндегі дене дайындығы белсенділік ұғымы бізге физикалық денсаулықтың мәнін және жүрек-тамыр жүйесінің, психоэмоционалды жағдайдың және дене белсенділіктің жағдайын қамтитын жасөспірімдер денесінің физикалық белсенділігін қамтамасыз ету шарттарын мүмкіндігінше сапалы және практикалық түрде көрсету жолдарын көрсетеді.

Түйін сөздер. Дене шынықтыру сабақтары, дене белсенділігі, танымдық дербесітік, физикалық жағдайы, эмоционалды күйі.

Кіріспе. Оқушылардың дене дайындығы белсенділігінің қазіргі жағдайы төмен деңгейде, бұған әртүрлі факторлар ықпал етеді, сондықтан оқушылардың денсаулығын қамтамасыз етуге және сақтауға көп көңіл бөлу керек. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы соңғы жылдары барлық морфо-функционалдық көрсеткіштер 34.2% - ға нашарлағанын атап өтуге болады. Нашарлауға келесі факторлар ықпал етті: қоршаған ортаның нашар экологиялық жағдайы, дұрыс тамақтанбау, психологиялық факторлар, отырықшы өмір салты, гаджеттердің әсері. Дене дайындығының қалыптасу адам денсаулығының жай-күйін бағалаудағы басты критерийлердің бірі болып табылады. Дене дайындығы дамудың көпжақты және үйлесімді, орташа, шамалы анықталған,

қанағаттанарлықсыз және жаман болуы мүмкін. Сондықтан физикалық даму-бұл басқаруға рұқсат етілген процедура, бұл жағдайда оны белгіленген тәртіппен бағыттауға рұқсат етіледі (қимылды, дене сымбатын жетілдіру, адамның жеке тұжырымдамаларының көп функциялы дәрежесін арттыру). Оқушының дене дайындығы жағдайы айтарлықтай деңгейде оның қимыл белсенділігімен анықталады. Дене белсенділігімен үнемі айналысатын жасөспірімдер физикалық және психикалық жағдайы дене дайындығы белсенділігінен айналыспайтын құрдастарына қарағанда әлдеқайда жақсы [1].

Біздің ойымызша, психоэмоционалды жағдай дене дайындығы жағдайын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Себебі адам ағзасының барлық көрсеткіштері, оның ішінде физикалық жағдайы мен оның даму деңгейі психоэмоционалды жағдайға байланысты. Дене дайындығы белсенділігі мен психоэмоционалды жағдайдың ерекшеліктері бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне тәуелді, бұл біздің зерттеуімізде көрсетілген.

Мақсаты: жасөспірімдердің дене, психоэмоционалды жағдайын және олардың дене дайындығы белсенділікке тәуелділігін зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

- жасөспірімдердің дене дайындығы жағдайын, физикалық белсенділігі мен психоэмоционалды жағдайын анықтаудың заманауи тәсілдері мәселелері бойынша деректерді қорыту;
- жасөспірімдердің физикалық белсенділігін, дене дайындығы және психоэмоционалды жағдайын зерттеу және бағалау;
- дене дайындығы белсенділіктің жасөспірімдердің физикалық дамуына, психоэмоционалды және физикалық жағдайына әсерін анықтаңыз.

Нәтижелер мен талқылаулар: Антропометриялық көрсеткіштерді зерттеу нәтижелері В қосымшасында келтірілген. Зерттеу барысында алынған көрсеткіштерге сүйене отырып, біз жасөспірімдер көрсеткен орта және сигма шамаларын шығардық. (кесте 1.)

Кесте 1. Антропометриялық көрсеткіштер (орташа шамалар)

Көрсеткіштер	Салмағы	Өсуі	Систолалық қан қысымы	Диастолалық артериялық қысым	Жүрек соғу жиілігі / 1 мин
S	51,73	165,7 3	124	68	79,20
σ	0,30	0,25	0,14	0,16	0,32

- САҚ (систолалық артериалдық қысым).
- ДАҚ (диастолалық артериалдық қысым).

ДДСҰ мәліметтері бойынша барлық көрсеткіштер қалыпты, бұл жасөспірімдердің денсаулығының жақсы жағдайын көрсетеді. Дене салмағының индексі адамның салмағы артық, жеткіліксіз немесе қалыпты екенін анықтауға мүмкіндік беретін бет пен салмақтың өсу арақатынасының деңгейін көрсетеді.

Дене салмағының индексі көрсеткіші ағзадағы майдың қорын дәл көрсетеді, сонымен қатар оның артық мөлшері туралы және семіздік салдарынан пайда болатын аурулар туралы уақтылы хабарлауға мүмкіндік береді[2].

Дене салмағының индексінің нәтижелері бойынша 15 жасөспірімнің тек 1-і қалыпты салмақ қатынасына ие, ал қалған 14 жасөспірімнің салмағы аз. Орташа алғанда, дене салмағының индексі 18,83 құрайды. Зерттеу нәтижелері қосымшада көрсетілген.

Көрсеткіштердің арақатынасын Денсаулық сақтау министрлігі ұсынған дене салмағы индексінің көрсеткіштерімен салыстырдық.

Дене тәрбиесі бойынша мемлекеттік бағдарлама тесттерін зерттеу нәтижелері.

Дене тәрбиесінің мемлекеттік бағдарламасының тестілері бойынша дене шынықтыруды зерттеу В қосымшасында келтірілген, нәтижелер көрсеткіштерінің орташа мәні мен қателігі көрсетілген (кесте 2.) нәтижелері оқушылардың тест бойынша;

- отыру қалпында алға еңкею (икемділік) орта есеппен 8,84 см көрсетті, бұл осы жас санаты үшін орташа көрсеткішке тең;
- тартылу (күш) орташа есеппен 8,47 рет көрсетті, бұл орташа көрсеткішке тең;
- орнынан ұзындыққа секіру (жарылыс күші) орташа есеппен 1,94 м көрсетті, бұл жеткілікті деңгей;
- 1500 м жүгіру (төзімділік) орташа есеппен 6,99 минутты көрсетті, бұл жеткілікті деңгей.

Талдау "мемлекеттік сынақтар мен еліміздегі президенттік тест дайындығын бағалау стандарттары туралы" бекітілген стандарттарға сәйкес жасалды.

Кесте 2. Дене тәрбиесі жөніндегі мемлекеттік бағдарламаның тестілері (орташа шамалар)

Көрсеткіштер	Дене сынамалары			
	Икемділік	Тартылу	Орнынан ұзындыққа секіру	Жүгіру - 1500м
S	8,84 см	8,47 разів	1,94 м	6,99 мин
σ	1,25	0,34	0,13	0,54

Баевскийдің функционалдық жағдайының индексі.

Алынған антропометриялық көрсеткіштердің нәтижелері негізінде біз Баевскийдің әдістемесін қолдандық, атап айтқанда функционалды күй индексін анықтадық. Нәтижелер көрсеткіштерінің орташа және орташа мәні көрсетілген (кесте 3).

Баевскийдің функционалдық өзгерістер индексінің нәтижелері бойынша барлық жасөспірімдер қанағаттанарлық бейімделу әлеуетіне ие, ол орташа есеппен 1,73 құрайды. зерттеу нәтижелері Е қосымшасында келтірілген.

Кесте 3. Баевский индексі (орташа мәні)

Көрсеткіштер	Баевский Индексі
S	1,73
σ	0,47

Гемодинамика элементтерінің көп функционалды рефлекторлық пайдалылығын анықтау үшін ортостатикалық тексеру қолданылады. Ортостатикалық тест адам денесінің көлденеңінен тік күйіне перифериялық қан айналымының аппараттық реттелуін анықтауға мүмкіндік береді.

Ортостатикалық сынақтың нәтижелері А қосымшасында келтірілген, ортостатикалық тексерудің негізгі шарты гравитациялық өріс болып табылады, ол адамның басынан аяғына дейін жүктеме принципі бойынша 1 g әрекет мөлшерінде адам ағзасына жүктеме береді.

Сынақ кезінде дененің позициясы өзгереді және қан ауырлық күшімен түбіне түсе бастайды, нәтижесінде басына қан жеткізу нашарлайды. Нәтижелер көрсеткіштерінің орташа және орташа мәні көрсетілген (кесте 4.)

Ортостатикалық сынама нәтижелері бойынша тестілеу уақыты бойынша орташа көрсеткіш:

Кесте 4. Ортостатикалық сынама (орташа мәні)

Көрсеткіштер	I 1м	II (1-мин)	1 мин айырмашылығы	III (1-мин)	I және III өлшемдердің айырмашылығы
S	54,60	73,33	18,73	56,33	5,85
σ	0,45	0,56	0,34	0,38	0,23

Зерттеудің бұл нәтижелері барлық жасөспірімдер орташа есеппен 5,85 қалыпты көрсеткіштермен сипатталатынын және тестілеу регламентінің нормасы болып табылатындығын көрсетеді.

Руфье сынамасын зерттеу нәтижелерін талдау

Руфье сынамасы арқылы физикалық жағдайды зерттеу нәтижелерінен көріп отырғанымыздай, ортостатикалық сынама және оқушыларды денсаулық жағдайы бойынша медициналық топтарға бөлу бізбен бірге қосымшада денсаулық жағдайы бойынша негізгі топқа жататын жасөспірімдер Руфье сынамасының қалыпты көрсеткіштерімен сипатталады, олар орташа есеппен (5.78) құрайды, ортостатикалық сынаманың көрсеткіштері де сәйкес келеді нормаға (5,85) сәйкес келеді, бұл жасөспірімдердің функционалдық жағдайының жеткілікті деңгейімен расталады, яғни оларда дене шынықтырумен айналысуға қарсы көрсетілімдер жоқ және барлық балалар дене шынықтыру бағдарламасын орындай алады.

Зерттеу барысында алынған көрсеткіштерге сүйене отырып, біз орта және Сигманы шығардық (кесте 5.).

Кесте 5. Руфье сынамасы (орташа мәні)

Көрсеткіштер	Руфье Сынамасы
S	5,78
σ	0,17

Үш сынаманың нәтижелерін салыстыру сәйкес келеді, бұл физикалық жағдайды анықтау кезінде Руфье сынамасы мен ортостатикалық сынаманы пайдаланудың ақпараттылығын көрсетеді. Руфье индексінің зерттеу нәтижелерін есептей отырып, орташа балл (5.78) жасөспірімдердің физикалық жағдайының орташа деңгейін құрайды.

Барлық студенттердің ортостатикалық сынамасының көрсеткіштері бойынша вегетативті жүйке жүйесінің симпатикалық бөлігінің реактивтілік деңгейі орташа деңгейде, бұл авторлардың пікірінше олардың физикалық жағдайының деңгейін көрсетеді.

ПРАQ және MET сауалнамасы арқылы физикалық белсенділікті зерттеу нәтижелері

Адамның физикалық белсенділігі оның өмірінде маңызды рөл атқарады. Ол әлемнің барлық өркениетті елдерінде зерттелуде.

Дене белсенділігінің жеткіліксіздігімен және бірқатар аурулардың дамуымен тікелей байланыс дәлелденді. Физикалық белсенділік нәтижелері бар хаттама G қосымшасында келтірілген, нәтиже көрсеткіштерінің орташа мәні мен қатесі көрсетілген (кесте 6).

Көрсеткіш	Бір аптадағы физикалық белсенділік				
	Жоғары белсенділік аймағы	Орташа белсенділік аймағы	Төмен белсенділік аймағы	Белсенділігі жоқ аймақ	MET
S	83,13 мин	113,93 мин	125,13 мин	15,60 жыл	3788
σ	0,24	0,21	0,26	0,34	0,35

Ескерту: MET-физикалық жұмыс кезінде энергия тұтынуды көрсететін көрсеткіш

Біз жасөспірімдердің физикалық белсенділігін төрт қарқындылық аймағында анықтадық (орташа);

1. Дене белсенділігі жоғары аймақ - 83,13 мин (жақсы);
2. Орташа физикалық белсенділік аймағы-113,93 мин (жақсы);
3. Дене белсенділігі төмен аймақ-125,13 мин (жақсы);
4. Дене белсенділігі жоқ аймақ - 15,60 мин (жақсы).

Деректерді өңдеу есептелген MET (metabolic equivalent of task) - физикалық жұмыс кезінде энергия тұтынуды көрсететін көрсеткіш ретінде болжанады. Нәтижелер д қосымшасында келтірілген, орташа есеппен MET көрсеткіші – 3788 (жоғары) құрайды.

Профессор Н. С. Полка физикалық белсенділіктің зерттеулері мен алынған көрсеткіштеріне сәйкес физикалық белсенділіктің жағдайы жоғары деңгейде екенін көрсетеді. Қарқындылық аймақтары бойынша бөлу де табиғи сипатқа ие.

М. Люшер тесті бойынша психоэмоционалдық жай-күйді зерттеу жұптарының іріктемесін талдау (хаттама И қосымшасында берілген) мынаны көрсетті:

№1: қолайсыз жағдайларға байланысты мазасыздық, стресс бар. Түрлі-түсті жұптардың түсіндірмесі бойынша +4+3 (сары және қызғылт-қызыл). II жұп-х1х7 (көк және қара). III жұп - =6 = 5 (қоңыр және күлгін). IV жұп- -2-8 (жасыл және сұр). Ауыр қақтығыс болған жоқ.

№2: ол бірінші орынға қосымша түстер қойды, ал соңғысы – негізгі, Бұл бізге осы оқушының жанжал, мазасыздық орны бар екенін растауға мүмкіндік береді. Түрлі-түсті жұптардың түсіндірмесі бойынша біз жұп + 7 + 8 (қара және сұр) екенін көреміз. II жұп-х6х2 (қоңыр және жасыл). III жұп - =1 = 5 (көк және күлгін). IV-ші жұп- -3-4 (қызыл және сары). Қызметтің өнімділігі мен өнімділігі төмендейді, оны тандалған позициядан күту керек. Екі позицияда өте күрделі қақтығысқа орын бар.

№3: бұл баланың мазасыздыққа немесе елеулі жанжалға орын жоқ. Бірақ жоғары өнімділік көрсеткіштері бар, өйткені оның алдыңғы қатарында сары және жасыл түстер бар, бұл бізге осыны көрсетеді. Жұп бойынша түсіндіру: және-А жұбы- +4+2 (сары және жасыл). . II жұп-х1х3 (көк және қызғылт-қызыл).

III жұп - =5 = 7 (күлгін және қара). IV жұп- -6-8 (қоңыр және сұр). Ауыр қақтығыс болған жоқ.

№4: бұл оқушының мазасыздыққа және Елеулі жанжалға орны жоқ. Жоғары өнімділік көрсеткіштері бар, өйткені оның алдыңғы қатарында Қызыл және сары түстер бар, бұл бізге осыны көрсетеді. Жұп бойынша түсіндіру: және-А жұбы- +3+4 (қызыл және сары). III жұп- =1 = 8 (көк және сұр). IV жұп-7-6 (қара және қоңыр). Ауыр қақтығыс (кесте бойынша Люшера) бұл жасөспірім жоқ. Өтемақы орны.

№5: қолайсыз жағдайларға немесе кез-келген жанжалға байланысты, бұл баланың мазасыздығы, тыныштықтың болмауына қанағаттанбауы және т.б., бірақ төмен белсенділік болса да, жұмыс қабілеті де бар. Түс жұптарын түсіндірудің артында бізде келесі сипаттама бар: және-және жұп- +1+8 (көк және сұр). II жұп-х7х4 (қара және сары). III жұп - =3 = 6 (қызыл және қоңыр). IV жұп- -2-5 (жасыл және күлгін). Ауыр қақтығыс болған жоқ (Люшердің артында).

№6: бұл оқушының мазасыздыққа және Елеулі жанжалға орны жоқ. Және-А жұбы + 2 + 5 (жасыл және сары). II жұп х2х6 (жасыл және қоңыр). III-ші жұп - =8 = 7 (сұр және қара). IV жұп- -1-4 (көк және сары). Ауыр қақтығыс болған жоқ (Люшердің артында).

№7: бұл оқушының мазасыздық пен жанжалға орын жоқ. Және-А жұбы + 4 + 1 (сары және көк). II жұп $x3x5$ (қызыл және күлгін). III жұп $- = 2 = 7$ (жасыл және қара). IV жұп $- -6-8$ (қоңыр және сұр). Ауыр қақтығыс болған жоқ.

№8: бұл баланың мазасыздығы бар, тыныштық жоқ. Және-А жұп $+7 +2$ (қара және жасыл). II жұп $- x4x8$ (сары және сұр). III жұп $- =5 = 6$ (күлгін және қоңыр). IV жұп $- -1-3$ (көк және қызғылт - қызыл). Өтемақы орны.

№ 9 :бұл жасөспірім үшін екінші қатардағы 1-ден 2-ге дейінгі қатынас (негізгі түстер) сияқты сипаттама бар, бұл қанағаттанбауды, стрессті, мазасыздықты, тыныштықты, сүйіспеншілікті білдіреді. Жұп бойынша түсіндіру, және жұп $+3+8$ (қызғылт-қызыл және сұр). II жұп $- x6x4$ (қоңыр және сары). III жұп $- =7 = 5$ (қара және күлгін). IV жұп $- -1-2$ (көк және жасыл). Сондай-ақ, М.Люшер құрастырған арнайы кестеге сәйкес, біз осы зерттеліп жатқан күрделі қақтығыстардың көрінісін таптық (осы қақтығыстардың себептері мен себептеріне қатысты емес).

№10: бұл жасөспірім үлкен жұмыс қабілеттілігімен және белсенділігімен сипатталады. Мазасыздық, стресс көрсеткіштері жоқ. Жұп бойынша түсіндіру: және-А жұбы $+2+1$ (жасыл және көк). II жұп $- x3x5$ (қызыл және күлгін). III-ші жұп $- =8 = 7$ (сұр және қара). IV-а жұп $- -4 -6$ (сары және қоңыр). Бұл спортшының елеулі қақтығысы жоқ, өйткені оның М.Люшердің кестесімен сәйкес келмеуі. Өтемақы бар.

№11: жасөспірім үлкен жұмыс қабілеттілігімен және өнімді жұмысымен сипатталады, өйткені оның 2-ден 1-ге дейінгі (негізгі) қатынасы алдыңғы қатарда тұр. Және-А жұп $+4+8$ (сары және сұр). II жұп $- x2x1$ (жасыл және көк). III жұп $- =3=5$ (қызғылт-қызыл және күлгін). IV жұп $- -7-6$ (қара және қоңыр). Ауыр қақтығыс (кесте бойынша) Люшер) бұл балада жоқ. Өтемақы орны.

№12: қолайсыз жағдайларға байланысты бұл оқушының мазасыздығы, жағымсыз жағдайы, тыныштық пен сүйіспеншіліктің болмауы бар. Бірақ соған қарамастан, ол жұмыс істеуге және жоғары белсенділікке ұмтылады, өйткені оның алдыңғы қатарында негізгі түстердің 3 қатынасы бар. Және-А жұп $+7+6$ (қара және қоңыр). II жұп $- x2x3$ (жасыл және қызғылт - қызыл). III жұп $- =5 = 1$ (күлгін және көк). IV жұп $- -4-8$ (сары және сұр). Бұл зерттеушіде 7 және 6 қатынастарында Люшер кестесіне сәйкес Елеулі қақтығыс бар.

№13: бұл оқушының іс-әрекеті туралы ол жоғары өнімділікті көрсетпейді, өйткені оның алдыңғы қатарда негізгі түстер (жасыл, қызғылт

– қызыл және сары) жоқ, бұл Люшердің пікірінше, оқушының өнімді әрекет ету мүмкіндігі жоқ екенін көрсетеді. Жұп бойынша түсіндіру: және-А жұбы– +2+1 (жасыл және көк). II жұп-х7х8 (қара және сұр). III жұп - =5 = 4 (күлгін және сары). IV жұп– -6-3 (қоңыр және қызғылт - қызыл).

№14: бұл жасөспірім үлкен жұмыс қабілеттілігімен және белсенділігімен сипатталады. Мазасыздық, стресс көрсеткіштері жоқ. Және-А жұп– +2+1 (жасыл және көк). II жұп-х3х5 (қызғылт-қызыл және күлгін). III жұп - =4 = 8 (сары және сұр). IV жұп– -7-6 (қара және қоңыр). Бұл жасөспірімде Елеулі жанжал жоқ, өйткені оның М.Люшердің кестесімен сәйкес келмеуі.

№15: жасөспірімде өнімділік бар. Ол ұйқысыздыққа ие, мүмкін стресстің көзі бар, өйткені негізгі түс 8 позицияға қойылған. Және-А жұп– +4+3 (сары және қызғылт-қызыл). II жұп-х1х7 (көк және қара). III жұп - =5 = 6 (күлгін және қоңыр). IV жұп– -8-2 (сұр және жасыл). Өтемақы орны және елеулі жанжал жоқ. Дене тәрбиесі мен дене белсенділігін мемлекеттік дайындау бойынша тесттердің өзара байланысын анықтау үшін біз осы көрсеткіштер арасында корреляциялық талдау жүргіздік, нәтижелері (кесте 7).

Кесте 7. Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау.

Дене дайындығы сын.амалары	Бір аптадағы физикалық белсенділік									
	Жоғары белсенділік аймағы		Орташа белсенділік аймағы		Төмен белсенділік аймағы		Белсенділігі жоқ аймақ		МЕТ	
	г	р	г	р	г	р	г	р	г	р
Отырған кезде алға қарай еңкейу	0,35	<0,0 5	0,26	<0,0 5	-0,11	>0,0 5	-0,16	>0,05	-0,19	>0,0 5
Кермеде тартылу	0,54	<0,0 5	0,25	<0,0 5	-0,34	<0,0 5	-0,40	<0,05	-0,19	>0,0 5
Орнынан ұзындыққа секіру	0,46	<0,0 5	0,27	<0,0 5	-0,15	>0,0 5	-0,25	<0,05	0,22	>0,0 5
Жүгіру-1500	0,57	<0,0 5	0,21	<0,0 5	-0,28	>0,0 5	-0,37	<0,05	0,07	>0,0 5

Зерттелген дене дайындығы жай-күй көрсеткіштерінің корреляциялық байланыстарын талдау қатынастардың болуын көрсетті. Осылайша, икемділік көрсеткіші мен жоғары белсенділік аймағы

арасындағы әлсіз байланыс анықталды ($r = 0,35$), бұл физикалық белсенділік неғұрлым жоғары болса, икемділік көрсеткіші соғұрлым жақсы болатындығын көрсетеді. Орташа қарым-қатынас жоғары белсенділік пен тартылу аймағымен анықталды ($r = 0,54$), бұл жасөспірімдердің физикалық белсенділігі неғұрлым жоғары болса, тартылудың нәтижесі соғұрлым жақсы болатындығын көрсетеді. Орташа байланыс орнынан және жоғары қарқындылық аймағынан ($r = 0,46$) секіру сынағынан анықталды, бұл физикалық белсенділік неғұрлым жоғары болса, соғұрлым жақсы нәтиже береді. Сондай-ақ, жоғары белсенділік аймағымен және тестпен орташа байланыс табылды 1500м жүгіру бұл ($r = 0,57$), бұл нәтиже балалардың физикалық белсенділікпен неғұрлым көп айналысатындығын, атап айтқанда жоғары белсенділік аймағында, соғұрлым жақсы нәтиже көрсеткіштерін көрсетеді. олар осы тестке көрсетеді.

Икемділік көрсеткіші белсенділік аймағына байланысты өзгерген орташа физикалық белсенділік аймағымен ($r = 0,26$) әлсіз байланысты көрсетті, физикалық белсенділік неғұрлым аз болса, икемділік көрсеткіші соғұрлым нашар болады. Тартулар мен орташа физикалық белсенділік аймағы әлсіз байланысты көрсетті ($r = 0,25$), физикалық белсенділіктің төмендеуіне байланысты көрсеткіш тор жағына қарай өзгерді, бұл тартудағы нәтижелердің нашарлауына әкелді.

Әлсіз корреляциялық байланыс орташа физикалық белсенділік аймағымен және бір жерден ұзындыққа секірумен анықталды ($r = 0,27$), бұл физикалық белсенділік неғұрлым төмен болса, жасөспірімдер соғұрлым аз нәтиже көрсетеді. Төмен физикалық белсенділік аймағы мен тартылу көрсеткіші әлсіз қатынасты көрсетті ($r = - 0,34$), бұл тенденцияны растайды баланың физикалық белсенділігі неғұрлым төмен болса, сіз ең нашар көрсеткіштерсіз ол мемлекеттік дайындық бойынша физикалық тесттерде көрсетеді. Төмен физикалық белсенділік аймағында жүгіру жылдамдығы да төмендейді ($r = - 0,28$).

Жалпы белсенділік аймағы тек денсаулыққа ғана емес, сонымен қатар жасөспірімдердің физикалық жағдайына да әсер етеді. Сонымен, кермеде тартылу көрсеткіші жетіспейтін белсенділік аймағымен әлсіз корреляцияны көрсетті ($r = - 0,40$), бұл физикалық немесе қозғалыс белсенділігі мүлдем болмаса, бұл көрсеткіш жалпы төмендейді. Мұндай үрдіс басқа көрсеткіштермен байқалады: орнынан ұзындыққа секіру ($r = - 0,25$) және 1500 км жүгіру ($r = - 0,38$).

Қорытынды.

Әдеби дереккөздерді талдау көрсеткендей, оқушылардың психоэмоционалды күйіндегі дене дайындығы белсенділік ұғымын зерттеу физикалық денсаулықтың мәні мен жасөспірімдер денесінің физикалық белсенділігін қамтамасыз ету жағдайларын, оның ішінде физикалық белсенділік пен психоэмоционалды жағдайды мүмкіндігінше сапалы және практикалық түрде көрсетуге мүмкіндік беретін жолдарды көрсетеді.

Физикалық қалыптасу адам денсаулығының жай-күйін бағалаудағы басты критерийлердің бірі болып табылады. Дене дамуы жан-жақты және үйлесімді болуы керек. Сондықтан физикалық және психоэмоционалды жағдай-бұл басқаруға рұқсат етілген процедура, бұл жағдайда оны белгіленген тәртіппен бағыттауға рұқсат етіледі. 14-15 жастағы балалардың дене дайындығы дамуын зерттеу барлық балалардың қалыпты екенін көрсетті, бұл ДДҰ ұсыныстарына сәйкес нәтижелерді растайды.

Жасөспірімдердің физикалық жағдайын зерттеу кезінде біз барлық тексерілген әдістерге сәйкес балалар өздерінің жас санаттары бойынша қалыпты екенін анықтадық.

Психоэмоционалды жағдайды анықтау балалардың барлығы дерлік қалыпты психоэмоционалды күйде екенін көрсетті, тек кейбіреулерінде іріктеу қақтығысы бар, бірақ сыни емес.

Корреляциялық талдау нәтижелерін қорытындылай келе, жасөспірімдердің физикалық белсенділігі мен психоэмоционалды жағдайы айтарлықтай өзара байланысты деп айта аламыз.

Сонымен, біз физикалық белсенділіктің, атап айтқанда, Люшер тестінің II жұпымен жоғары белсенділік аймағында орташа өзара байланысы бар ($r = -0,45$), бұл жасөспірімдердің физикалық белсенділігі неғұрлым жоғары болса, II жұптың үлгісі соғұрлым аз болады, балалардың психоэмоционалды жағдайы соғұрлым жақсы болады.

Орташа қарым-қатынас II-мен ерлі-зайыптылармен және орташа белсенділік аймағымен ($r = 0,52$) көрсетілген, бұл физикалық белсенділік төмендеген сайын психоэмоционалды жағдай нашарлап, сандық үлгі жоғарылағанын көрсетеді.

I жұппен жетіспейтін физикалық белсенділік аймағының көрсеткіші орташа байланысты ($r = 0,50$) және II жұпты ($r = 0,48$) көрсетті, бұл физикалық белсенділіктің болмауына байланысты жасөспірімдердің психоэмоционалды жағдайының төмендегенін көрсетеді.

Корреляциялық талдау жүргізгеннен кейін біз психоэмоционалды және функционалды күй ($r = -0,49$) арасындағы орташа қатынастарды орнаттық, бұл функционалды күй көрсеткіші неғұрлым аз болса, жасөспірімдердің

психоэмоционалды жағдайының нәтижесі соғұрлым жақсы болады және I жұпының үлгісі аз болады.

I жұппен және дене салмағының индексімен ($r = 0,50$) орташа байланыс анықталды, дене салмағы неғұрлым төмен болса, баланың психоэмоционалды жағдайы соғұрлым жақсы болады және I жұптың үлгісі аз болады. Дене салмағының индексі және II жұп орташа қатынасты көрсетті ($r = 0,42$), салмақ неғұрлым көп болса, жасөспірімнің психоэмоционалды жағдайы төмен, ал II жұптың үлгісі үлкен болады.

Осылайша, психоэмоционалды жағдай мен физикалық белсенділіктің өзара әрекеттесу деңгейін бағалауға негізделген зерттеудің қолданылған тәсілдерінің тиімділігі объективті түрде көрсетілген.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Андрос М. Е. психическое здоровье личности: психологическое консультирование руководителей школ / / образование и управление. - Том 2. – 1998. –232 с.
2. Баевский Р. М. Прогнозирование состояний на грани нормы и патологии / Баевский Р. М. – М.: Медицина, 1979. – 298 с.
3. Баранов А.А. Физиология роста и развития детей и подростков:(теоретические и клинические вопросы). Т. 1: Руководство / Ред А. А. Баранов, Л. А. Щеплягина. – [2-ге вид.]. - К.: ГЕОТАР –медиа, 2006. - 432 с.
4. Бордов В. Г. Анатомия: Учебник Под редакцией / В. Г. Бордова.– К.: Новая Книга, 2006. – 406 с.
5. Борисенко А. Ф. двигательный режим учащихся начальных классов:Учеб. – метод.пособие. – 2–е изд., перераб. и доп. 2001. – 190 с.
6. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике /Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. - СПб. : Питер, 2006. – 520 с.
7. Вайнбаум Я. С. Дозирование физических нагрузок школьников / Я. С. Вайнбаум. - М.: Просвещение, 2002. - 64 с.
8. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) [электронный ресурс] // Состояние здоровья // Режим доступа: <https://www.who.int/ru/newsroom/factsheets/detail/physical-activity>

9. Вяткина С.Н. Физическое воспитание, спорт и культура здоровья современном обществе. Сборник научных трудов /З. Н.Вяткина. – К.:Олимпийская литература, 2004. – 118 с.
10. Гончаренко Г. Т. Психическое здоровье ребенка: пособие / Г. Т. Гончаренко. – К., 2003. – 112 с.
11. Гордийчук М. С. дидактические условия оптимизации работоспособности младших школьников на уроке /Национальный педагогический ун-т им. Драгоманова М. П. М. С. Гордийчук. - К.: Олимпийская литература, 2004. –19 с.

References

1. Andros M. E. psihicheskoe zdorove lichnosti: psihologicheskoe konsültirovanie rukovoditelei şkol // obrazovanie i upravlenie. - Tom 2. – 1998. –232 s.
2. Baevski R. M. Prognozirovanie sostoiani na grani normy i patologii / Baevski R. M. – М.: Medisina, 1979. – 298 s.
3. Baranov A.A. Fiziologia rosta i razvitia detei i podrostkov:(teoreticheskie i klinicheskie voprosy). T. 1: Rukovodstvo / Red A. A. Baranov, L. A. Şeplägina. – [2–ge vid.]. - К.: GEOTAR – media, 2006. - 432 s.
4. Bordov V. G. Anatomia: Uchebnik Pod redaksiei / V. G. Bordova.– К.: Novaia Kniga, 2006. – 406 s.
5. Borisenko A. F. dvigatelnyi rejim uçaşihsä nachälnyh klasov:Ucheb. – metod.posobie. – 2–e izd., pererab. i dop. 2001. – 190 s.
6. Burlachuk JI.F. Slovär-spravochnik po psihodiagnostike /L. F. Burlachuk, S. M. Morozov. - SPb. : Piter, 2006. – 520 s.
7. Vainbaum İa. S. Dozirovanie fizicheskikh nagruzok şkölnikov / İa. S. Vainbaum. - М.: Prosveşenie, 2002. - 64 s.
8. Vsemirnaia organizasia zdravoohranenia (VOZ) [elektronnyi resurs] // Sostoianie zdorövä // Rejim dostupa: [https://www.who.int/ru/news ro om/fact sheets/detail/physical-activity](https://www.who.int/ru/news-ro om/fact sheets/detail/physical-activity)
9. Vätkina S.N. Fizicheskoe vospitanie, sport i kültura zdorövä sovremennom obşestve. Sbornik nauchnyh trudov /Z. N.Vätkina. – К.:Olimpiskaia literatura, 2004. – 118 s.
10. Goncharenko G. T. Psihicheskoe zdorove rebenka: posobie / G. T. Goncharenko. – К., 2003. – 112 s.

11. Gordichuk M. S. didakticheskie uslovia optimizatsii rabotosposobnosti mladshih shkolnikov na uroke /Nasionälnyi pedagogicheski un-t im. Dragomanova M. P. M. S. Gordichuk. - K.: Olimpiskaia literatura, 2004. –19 s.

Saitbekov N.D.¹, Abdrakhmanov M.,¹ Khanafiya ZH.,¹ Daulet A.¹ Saitbekova A.²

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

² Klinika aigerim Aktobe, Kazakhstan

*e-mail: nurbol.saitbekov@sdu.edu.kz

PHYSICAL ACTIVITY IN THE PSYCHO-EMOTIONAL AND PHYSICAL STATE OF 14-15-YEAR-OLD STUDENTS

Abstract. In this article, the main direction is the current level of the formation of society, closely related to such scientific problems as the physical development and health of pupils. Such a policy of social and financial development affects the development of adolescents, which leads to deep changes in their internal, psychological and physical health. Physical training of pupils in a state of psycho-emotional activity shows us the ways of the most qualitative and practical reflection of the essence of physical health and the conditions for ensuring the physical activity of the body of adolescents, including the state of the cardiovascular system, psycho-emotional state and physical activity.

Keywords. Physical training lessons, physical activity, cognitive independence, physical condition, emotional condition.

Сайтбеков Н.,¹ Абдрахманов М.,¹ Ханафия Ж.,¹ Даулет А.¹ Сайтбекова А.²

¹Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

² Клиника “Айгерим”, Актобе, Казахстан

*e-mail: nurbol.saitbekov@sdu.edu.kz

ФИЗИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОМ И ФИЗИЧЕСКОМ СОСТОЯНИИ СТУДЕНТОВ 14-15 ЛЕТ

Аннотация. В данной статье в качестве основного направления служит современный уровень становления общества, тесно связанный с такими научными проблемами, как физическое развитие и охрана здоровья

школьников. Такая политика социально-финансового становления влияет на развитие подростков, что приводит к глубоким изменениям их внутреннего, психологического и физического здоровья. Физическая подготовка школьников в состоянии психоэмоциональной активности показывает нам пути максимально качественного и практического отражения сущности физического здоровья и условий обеспечения физической активности организма подростков, включающих состояние сердечно-сосудистой системы, психоэмоционального состояния и физической активности.

Ключевые слова. Уроки физической подготовки, физическая активность, познавательная самостоятельность, физическое состояние, эмоциональное состояние

Келін түсті 11 Сәуір 2022

FTAMP 14.01.01

DOI: <https://doi.org/10.47344/sdu%20bulletin.v59i2.825>

Д.А.Толегенова^{1*}, Ж.Мамбетов²

^{1,2}С. Демирел атындағы университеті, Қаскелең, Қазақстан

*e-mail: 211301005@stu.sdu.edu.kz

ОҚУШЫЛАРДЫ ОТАНШЫЛДЫҚ РУХТА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАР ЖЫРЫНЫҢ РӨЛІ.

Аңдатпа. Бұл мақалада оқушыларды отаншылдық рухта тәрбиелеудегі қазақ батырлар жырының маңызы туралы сөз қозғалған. Автор батырлар жырының балалар тәрбиесіндегі ерекше қызметі жайлы сөз қозғай келіп, жалпы білім беретін орта мектепте батырлар жырын оқыту әдістеріне тоқталған. Үш және бесінші сыныптарда оқытылатын «Қобыланды батыр» жыры балалардың бойына ерлік, қамқорлық, ептілік сияқты қасиеттерді дарытатын құндылықтар екеніне баса назар аударған.

Кілт сөздер: Батырлар жыры, «Қобыланды батыр» жыры, Отаншылдық, ерлік.

Kіріспе

Ауыз әдебиетінің ең құнды мұраларының бірі – батырлар жыры. Батырлар жырынан халқымыздың ғасырлар бойғы келбеті мен шежіресін, бастарынан өткізген алуан жағдайларды, сол қиын кездерде тапқан ақыл-айлаларын аңғарамыз. Қазақ халқында «Алпамыс батыр», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр» т.б. жырлары бар. Батырлар жырындағы негізгі кейіпкер елін, жерін сүйген ержүрек батыр, ал басты қаһарманның негізгі мұраты - Отанын басқыншы жаудан қорғау.

Эпостық жырлардың оқиғасы қызық, мазмұны терең, тілі көркем болады, эмоциялық әсермен тыңдаушының ынтасын арттырып шаттандырса, жырдағы кейіпкерлер қайтпас ержүрек, жауына қатал, өз еліне мейірімді, намысты, ұстамды, өнегелі адамдар болып суреттеледі. Жыр мазмұны Ер Тарғын, Қобыланды, Алпамыстай батырлардың бойындағы ізгі қасиеттерді ұрпақтарына үлгі етеді.

В.Г.Белинский жас ұрпаққа асыл қазыналарымызды төл тарихымыз арқылы таныстыру аса маңызды екенін атап өткен [1,186]. Ендеше батырлар жырын оқу арқылы оқушылардың рухани дүниесі байып, туған тілін, елін құрметтеуге, қорғауға деген сезімі қалыптасады.

Ал батырлар жырын оқытудағы басты мақсат – оқушыларды халық даналығы, халық ауыз әдебиетімен сусындату, батырлардың ерлігінен үлгі алуға, отансүйгіштік, адамгершілік, парасаттылыққа тәрбиелеу болып табылады. Байқап қарасак, батырлар жырында ұлттық тәрбиенің бірнеше түрлері кездеседі. Атап айтсақ, дене шынықтыру, ақыл-ой тәрбиесі, эстетикалық тәрбие, отансүйгіштік тәрбие, еңбек тәрбиесі. Міне, батырлар жырындағы негізгі оқиғалардың арқауы да осы тәрбиелік мақсаттармен үндесіп жатады [7].

Эпостық шығармада дене шынықтыру тәрбиесі бірінші кезекке қойылып атқа шабу, мергендік, қылыш шабу шеберлігі жан-жақты суреттеледі.

«Өзі алты жасында

Кәмшат бөркі басында...

Қобыландыны барған соң,

Естеміс ерің баулыды,

Күнде киік аулайды,

Кездесе жауын жаулайды» [2]- деген жолдардан батырдың алты жасынан атта шабуға, мергендікке үйрене бастағанын аңғаруға болады. Батырлар жырын тыңдап өскен балалар мейірбандық пен зұлдымдықты, жақсылық пен жамандықты көз алдына елестетеді, шығарманың идеясын түсініп, ой-өрісі дамиды.

Эпостық жырларда оқиға еселеп, қайталап айтылады. Содан болар оқиға желісі есте тез сақталады. Батырлар жырындағы көркемдегіш құралдар (теңеулер мен тұрақты эпитеттер) балалардың санасына ерекше әсер етеді. Батырлар жырының көркемдігімен қатар тілі айқын да жеңіл болып келеді. Сондықтан да «Қобыланды батыр» жырын ересектермен қатар балалардың оқуына да жеңіл шығарма деп бағалауға болады. Жалпы білім беретін орта мектеп бағдарламасында Қобыланды батыр жыры үш және бесінші сыныптарда оқытылады. Бұл жыр балалардың жас ерекшелігіне лайықты жырлардың бірі. Үшінші сыныпта «Қобыланды батыр» жырына бір сағат бөлінген. Бастауыш сыныптарда батырлар жырын оқыту және толыққанды меңгеруі үшін жасалынатын жұмыстарды төмендегіше жіктепалсақ болады:

1. Балалардың батырлар жырын қабылдауы

2. Эпостық жырлардан әсер алуы және бүкіл бітім-болмысымен түсіне оқуы.

Сонымен оқушының көлемі ұзақ көркем туындыны оқуда ынтасын, зейінін, қабылдаубелсенділігін арттыруда көркемдеп оқуәдісін пайдалану өте тиімді. Батырлар жырын оқытуда ең алғаш: жырды толық оқу, оны нақышына келтіре оқу, дауыс ырғағы мен кідіріске көңіл бөлумәселелерін

ескерген жөн. Сонымен қатар басты кейіпкерлерін, оқиғаларын есте тұту үшін арнайы дәптерге жазып алудың қажеті зор. Әрі оқып отырған шығарманың жанрлық сипатын анықтау, ол ұрпаққа бабадан қалған асыл мұра екенін ескеру қажет. Сондай-ақ бастауыш сынып оқушыларына жыр идеясы мен тақырыбын айқындату, яғни жырдың айтпақ ойы мен үлгі етпек мәселелерін қозғап отыру баланың шығармадағы негізгі түйінді өзбетінше тұжырымдай алуға мүмкіндік береді. Осы орайда бастауыш сынып оқушыларынан батырлар жырының ой сезіміне тигізген әсерін айқындау мақсатында, баладан қандай үлгі-өнеге алғанын сұрап отыру өте маңызды.

Бесінші сыныпта аталған жырға алты сағат берілген. Онда бастауыш сыныпта танысқан Қобыланды батыр жыры туралы білімін ары қарай толықтырады. Бағдарлама негізінде ұсынылған оқу мақсаттары бойынша қысқа мерзімді жоспар жасалынады. Бірінші сабақта Қобыланды батыр жырының мазмұнына жалпы тоқталып өтеді. Сонымен бірге оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып, батырлар жырын әдеби-теориялық тұрғыдан түсіндіру. «Ой қозғау», «Хикаялар картасы» әдісімен жырдың сюжетті–композициялық жоспарын ұсынуға болады: 1)Қобыландының туылуы. 2)Қобыландының ең алғашқы күресі. 3)Қобыландының тұлпары - Тайбурыл. 4)Тайбурылдың шабысы. 5) Қобыланды және қазақ хандығы. 6) Қобыландының тұтқынға түсуі. 7) Көбіктінің жеңілісі. 8) Алшағыр ханның сарайында. 9)Қобыландының Құртқа қызға үйленуі. 10) Қобыланды батырдың ұлы.

Екінші сабақта жырдағы кейіпкерлер бейнесіне тоқталамыз.

Жыр кейіпкерлері туралы пікірлер жинақтатудың да баланың ізденімпаздығына қосар үлесі мол. Мәселен, жыр кейіпкеріне толық образдық талдау жасау барысында оқушыларға Қобыландының ерекше қасиеттерін ататқызу сынды практикалық жұмыстарды сұрақ – жауап, «Ыстық орындық» әдісі арқылы жүзелеуге болады. Балаларға Қобыланды бейнесін талдатқыза отырып, халық арманы мен ұлт мұратын, ел мүддесін айқындатуға болады. Мысалы,

1. Қобыландының бойындағы ерекше қасиеттерін ата Жырдағы Қобыланды батыр бейнесін жасау арқылы халықтың айтпағы не?

2. Кейіпкерлер іс-әрекетін ашуда қолданылатын портрет және суреттеулерді тауып, маңызына тоқталу.

3. Сөздік жұмысын жүргізу [5.134].

Үшінші сабақта жырдағы әйелдер бейнесі, яғни шығармадағы кейіпкерлер портретімен іс-әрекеті арқылы әйелдер образын ашу.

Батырлық жырларында елін, жерін қорғаған батырлармен бірге олардың анасы мен жұбайлары да үлгі етіп көрсетілген. Олар батырларды намысы мен жігеріне дем беруші, жорыққа дайындаушы, қамқоршысы ретінде бейнеленеді.

Батырлардың ақ жаулықты аналарын ардақ тұтып, перзенттік парызын бірсәтке де есінен шығармауы және өмірлік жарын таңдау, жарына деген қамқорлық және оны қорғау үшін жанын құрбан ету сынды қасиеттер жырдың өне бойында айтылып отырады. Ал дәл осылай тәрбиеленген ұландар туған жері үшін отқа түсуден тайынбайтын батыр болып өседі. Сондықтан да баланың бойында ізгі қасиеттерді қалыптастыруда батырларжырының рөлі орасан.

«Қобыланды батыр» жырында Құртқа бейнесі сабырлы, ақылды, көреген болып суреттеледі. Ол үнемі батырға ақыл қосып отырады. Тайбурылды жорыққа дайындайды, міне осының барлығы батырдың қиындықтарды жеңуіне себін тигізеді:

Күн түсірмей көзіне,
Жел тигізбей өзіне,
Үстіне шатыр тіккізді,
Не керегін жеткізді.
Қулықтың сүтін емізді,
Қызыл дәріні жегізді.
Түндікпенен күн берді,
Түтікпенен нәр берді.

Қазақ қыздарының өмірлік жарына деген мұндай адал қызметін Ақжүніс пен Гүлбаршын, Назымдардың да басынан көруге болады. Мұны ұрпақтыерлікке тәрбиелеудің тағылымдық үлгісінің бірегейі десе артық емес. Осы секілді шумақтардан талай рухани құндылықтардың түпкі негізі батырларжырында жатқанын дәлелдеуге болады. Атап айтсақ, досқа адалдық, ерлік, Отансүйгіштік, жауға деген қаһар, сүйікті жарына деген махаббат, өзін қоршаған әлемге деген құрмет, бәрі-бәрі қамтылған.

Төртінші сабақта қазақ эпостарында ердің қанатына айналған тұлпарлар бейнесі сөз болады.

Қазақ халқы ежелден жылқы малының қасиетті, құттыжануар, қала барді «ер қанаты» екенін жете түсінген. Кішкентайынан естіп өскен батырлар жырындағы тұлпарлар бейнесі баланың бойында сәйгүліктерге деген ерекше ынтызарлықты оятады. Жыршылар Тайбурыл бейнесін кербиенің ішінде жатқан кезінен-ақ бастаған, жырда тұлпар болашақта батырға жолдас болатыны белгілі болады. Кейін Құртқадай дана әйелден тәрбие алып өскен

Тайбурыл Қобыландыға жаугершілікте адал жолдас болады. Батырмен бірге елін қорғауға жорыққа шығады. Халық Қобыланды мен Тайбурылды бір-бірін түсінетін жолдас қылып сипаттайды [3,76]

Тайбурылдың батырлар жырындағы тұлпарлардан ерекшелігі, адам тілінде сөйлеп, түсінетіндігінде және жүйріктігінде. Тайбурылдың жүйріктігін жырда төмендегіше суреттеген. Қобыланды: «Шырағым, бурыл шу!»-дегенде

«Құбылып бурыл гуледі,
Табаны жерге тимеді,
Тау мен тасты өрледі.
Төрт аяқты сермеді,
Құлақтың түбі терледі,
Тер шыққан соң өрледі,
Адырды көзі көрмеді,
Көлденең жатқан көк тасты,
Тіктеп тиген тұяғы,
Саз балшықтай иледі» [4.49].

Батырлар жырындағы «Тайбурылдың шабысы» жолдары аса шеберлікпен суреттелген, әсірелеу түрінде жырланған. Сонымен бірге «Тайбурылдың шабысында» халықтың арман-тілегі, сеңгір-сеңгір таулардан бір-ақ қарғып өтетін, алысты жақындататын көлікті аңсаған халық қиялы көрінеді [3,78]. Батырлар жырын сыныпта тұтас оқытуға уақыт жетпейді. Сондықтан мұғалім мәнерлеп оқуға лайықты үзінділерді белгілеп алады. «Қобыландыбатыр» жырындағы жатқа айтуға, оқытуға да лайықты үзінді – «Тайбурылдың шабысы». Мұнда Тайбурылдың шабысы бірден-бірге үдей түседі. Алдыңғы суреттеуден кейінгі суреттеу ерекше үдемелі түрде суреттеледі. Сондықтан мұндай үзіндіні оқу қызық та әрі жеңіл. Сол сияқты Қобыланды батырдың Қазанға аттанарда оның қарындасы Қарлығаштың анасы Аналықтың, сүйген жары Құртқаның батырмен қоштасуы мәнерлеп оқуға лайықты үзінділер.

Бесінші сабақта эпикалық шығармадан үзінділерді мәнерлеп оқу және жатқа айту, жырды күйтабақтан тыңдатып, жырдың оқылу мәнерімен таныстыру практикалық тұрғыдан тиімді. Жырды мәнерлей, нақышына келтіріп оқу, жырдағы оқиғаны басты эпизодтарға бөліп оқып, мазмұндату оқушылардың жыр мазмұнын есте сақтауына мүмкіндік береді.

Жырды толық оқып біткеннен кейін, оқушыларға жыр мазмұнын айтқызу қажет. Сондай-ақ, «Қобыланды батыр» мультфильмі көрсетіліп, оқулықтағы үзіндімен салыстырылады. Осы орайда үйге тапсырма бергенде, өз жауаптарының тезисін, қысқаша жоспар құрғызудың әдістемелік тиімділігі орасан. Бастауыш сынып оқушысына көлемді жырдың мазмұнын толық айту қиындық тудыраы анық. Сондықтан оқушының жыр мазмұнын жүйелі баяндауда өздері әзірлеген жоспарға сүйенуі құптарлық іс. Балалардың зейінін қабілетін арттыру мақсатында оқушылар жауабын бір – біріне толықтырып отырғызудың пайдасы да анық аңғарылып, ол әдістемелік тұрғыдан зерттелген тәсіл болып табылмақ. Сондай-ақ, оқушылардың жыр мазмұнын толық меңгергенін айқындау орайында әрі балалардың мазмұны терең де жүйелі сұрақ бере білу дағдысын қалыптастыру бағытында алдын – ала жыр бойынша сауал даярлату қажеттілігі туындайды. Сонымен қатар баланың поэзияға құштарлығын арттыру, мәнерлеп оқу шеберлігін шыңдауда жырдан бала сезімін селт еткізген эпизодтарынан үзінді жаттату орынды әрекет. Ал, бала қабілеті мен қабылдау деңгейіне орай жырды халық нақылы, дана сөзі болған мақал - мәтелдермен қорытындылату оқушылардың өзіндік көзқарасы мен пікірін қалыптастыруда үлкен мүмкіндіктерге жол ашары сөзсіз. «Қобыланды батыр» жырын оқытқанда өткен күннің сарқыты емес, бүгінгі күнмен үндесу жағына назар аудару керек. Жырдағы салмақты ой түйіні жастарға үн қатады.

Алтыншы сабақта кейіпкерлерді шынайы өмірмен салыстырып бағалайды. Оқушылар жырдағы өздері таңдаған кейіпкердің бойындағы жағымды және жағымсыз қасиеттерін шығармадан үзінді келтіре отырып топтастырады. Сонымен қатар оқушы өзіне ұнаған кейіпкердің бойындағы табылатын қасиеттерді бүгінгі адамдармен салыстырады. Жоғары деңгей дағдылары тапсырмаларын төмендегіше құрастыруға болады. Жырдағы Қобыланды, Құртқа, Қараманның портреті мен іс-әрекетін талдау; Өзінің пікірін айта отырып, кейіпкерлердің іс-әрекетін шынайы өмірмен салыстыра сипаттау; Кейіпкердің портреті (жыр бойынша), іс-әрекеті (жырбойынша), ХХІ ғасырда... (қазіргі өмірге сай пікірі)[7].

Қорытынды

Батырлар жырын мектепте оқыту өте маңызды. Себебі, өскелең ұрпақ батырлар жыры арқылы өз елінің тарихына үңілумен қатар, туып өскен жерін сүюге, құрметтеуге, Отанының әрбір тасын көзінің қарашығындай қорғауға тәрбиеленеді. Сондықтан еліміздің болашақ иелерін тәрбиелеуде батырлар

жырын оқыту қайта қолға алынуы, қайта жаңғыртылуы тиіс. Әдебиетші ғалым Ә.Қоңыратбаев халық қиялымен жасалған «Қобыланды батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Алпамыс батыр» жырында елді, жерді сыртқы жаулардан қорғау идеясы үстем екенін атап көрсеткен [8,127]. Шындығында аумалы-төкпелі уақытта балалардың бойына патриоттық сезімін сіңдіріп, адалдықты, ақылдылық пен парасаттылықты өмір бойы ту қылып ұстайтын ұрпақ тәрбиелеу үшін жоғарыда аталған батырлар жыры мектептің оқу бағдарламаларына кіріктіріліп оқытылса, нұр үстіне нұр болар еді. Сондай-ақ, осыдан санаулы жылдар бұрын қолға алынған тамаша бастама «Тұлпар мініп, ту алған» Қобыланды батыр жырын жатқа оқу телевизиялық жобасы өз жалғасын тапса, халқымыздың асыл мұраларын жатқа оқитын оқушылар саны артып, жас өрен бойында елге, жерге деген сезімін қалыптастыруға, отаншылдық рухта тәрбиелеуге мүмкіндік туатыны сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Белинский В.Г. Шығармалардың толық жинағы. 5-том.
2. Қазақ ауыз әдебиеті «Қобланды батыр» <https://bilim-all.kz/olen/4899-Qoblandy-batyr>
3. Мәлік Ғабдуллиннің еңбектерінің он бір томдық жинағы Алматы. 2018 V «Қазақ халқының батырлық жыры» 424 б.
4. «Қобыланды батыр» ҚазССР Ғылым академиясының баспасы, 1957ж.
5. Әдебиетті оқыту әдістемесі Қ.Бітібаева Алматы «Рауан» 1997 жыл 288 б.
6. Ербол Жанат: Батырлар жыры балаларға не береді? https://massaget.kz/okushyilarga/mektep_omiri/34227/
7. Ә.Қоңыратбаев «Қазақ фольклорының тарихы» Алматы, «Ана тілі» 1991 ж, 279б.

References

1. Belinski V.G. Şyғarmalaryñ tolyq jinağy. 5-tom.
2. Qazaq auyz ädebieti «Qoblandy batyr» <https://bilim-all.kz/olen/4899-Qoblandy-batyr>
3. Mälik Ğabdułinnıñ eñbekteriniñ on bir tomdyq jinağy Almaty. 2018 V «Qazaq halqynyñ batyrlyq jry» 424 b.
4. «Qobylandy batyr» QazSSR Ğylym akademiasynuyñ baspasy, 1957j.
5. Ädebietti oqytu ädistemesi Q.Bitibaeva Almaty «Rauan» 1997 jyl 288 b.

6. Erbol Janat: Batyrlar jyry balalarğa ne beredi?
https://massaget.kz/okushyilarga/mektep_omiri/34227/
7. Ä.Qoñyratbaev «Qazaq fölklorynyñ tarihy» Almaty, «Ana tılı» 1991 j, 279b.

D.A.Tolegenova¹, ZH.Mambetov¹

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

*e-mail: 211301005@stu.sdu.edu.kz

THE ROLE OF KAZAKH HEROES' SONGS IN FOSTERING PATRIOTISM AMONG STUDENTS.

Abstract. This article discusses the importance of the Kazakh batyrs poem in educating students in the spirit of patriotism. The author spoke about the special function of batyrs in the upbringing of children, focused on the methods of teaching batyrs in general education schools. The poem "Koblandy batyr", taught in the third and fifth grades, emphasizes the values that instill in children such qualities as courage, care, and dexterity.

Keywords: batyrlar zhyry, koblandy batyr zhyry, patriotism, heroic deed.

Д.А.Толегенова¹, Ж.Мамбетов¹

¹Университет имени Сулеймана Демиреля, Каскелен, Казахстан

*e-mail: 211301005@stu.sdu.edu.kz

РОЛЬ ПЕСНИ КАЗАХСКИХ ГЕРОЕВ В ВОСПИТАНИИ СТУДЕНТОВ В ПАТРИОТИЧЕСКОМ ДУХЕ.

Аннотация. В данной статье речь идет о значении казахских батырах, их воспитание в духе патриотизма. В воспитании учащихся автор рассказывает об особой деятельности батыров. В 3-5 классах учащиеся проходят по программе «Кобыланды батыр», и на основе этого прививают учащимся быть мужественными, заботливыми, умелыми, быть ловкими.

Ключевые слова: Батыр жыры, Кобланды батыр жыры, патриотизм, мужество.

Келін түсті 15 Сәуір 2022